

Προπτυχιακή εργασία

Μάθημα: Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου

Καθηγητής: Ανδρέας Δημητρόπουλος

Επ.Καθηγήτρια: Ζωή Παπαϊωάννου

Τέχνη

Και

Θρησκεία

Αγγελική Ι. Μπούσμπουρα

Πρόλογος

Στο πέρασμα των χρόνων, πολλά θρησκευτικά δόγματα δημιουργούνται, αναπτύσσονται, εξελίσσονται, πλάθονται. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την έμφυτη τάση του ανθρώπου να αναζητεί εξηγήσεις και απαντήσεις στα διάφορα ερωτήματα που γεννιούνται από μόνη τη θέαση του κόσμου. Η επιστήμη είναι σε θέση να εξηγήσει κάποια από τα ανεξήγητα φαινόμενα του κόσμου. Παραμένουν, όμως, πολλά ερωτήματα αναπάντητα. Και προκειμένου να δοθεί μια εξήγηση γι' αυτά, οι άνθρωποι αφήνουν πίσω τους τα γήινα και περνούν στο χώρο του μεταφυσικού, του θείου, της ανώτερης δύναμης που δεν αποκαλύπτεται αλλά υπάρχει. Πέρα από την αναζήτηση της αλήθειας, ένας άλλος λόγος που ωθεί τον άνθρωπο στην πίστη σε κάποιο δόγμα, σε κάποιο «θεό», είναι και η ανάγκη για ασφάλεια και για άντληση δύναμης.

Η πίστη σε κάποια θρησκεία, που καλύπτει εσωτερικές ανάγκες και αναζητήσεις και που αποτελεί προσωπική υπόθεση καθενός, είναι φαινόμενο που παρατηρείται από καταβολής κόσμου. Κι αυτό αποδεικνύεται από την ιστορία. Τα τελευταία χρόνια, λόγω και της ανάπτυξης της επιστήμης, ίσως παρατηρείται το φαινόμενο οι νεότερες γενιές να απομακρύνονται από την ιδέα της θρησκείας, στο πλαίσιο πάντα και της αντίδρασης και αμφισβήτησης των θεσμών και των «κατεστημένων» που διακρίνει τους νέους. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν πιστοί. Μόνο ότι η συντριπτική πλειοψηφία τους απαρτίζεται από άτομα της μέσης και της τρίτης ηλικίας που εμφανίζονται συχνά φανατισμένα και αδιάλλακτα αναφορικά με την «αλήθεια» τους. Εξίσου σημαντικό και διαχρονικό στοιχείο της ανθρώπινης φύσης αποτελεί και η τέχνη. Σύμφυτη με την ανθρώπινη πορεία είναι η καλλιτεχνική δημιουργία.

Η τέχνη αποτελεί μέσο έκφρασης για πολλούς ανθρώπους. Μέσω μιας καλλιτεχνικής δημιουργίας εκφράζουν τις σκέψεις, ιδέες, αντιλήψεις τους για διάφορα θέματα. Πολλές φορές την αντίθεσή τους στα δρώμενα. Περνούν μηνύματα με το δικό τους τρόπο, επικοινωνούν με τους άλλους και διαδίδουν τα πιστεύω τους. Εμπνέουν και προκαλούν, δίνουν ερεθίσματα και παρακινούν.

Εκτός από μέσο έκφρασης, η τέχνη προσφέρει απόλαυση και ικανοποίηση στο κοινό, σε όσους γίνονται αποδέκτες των μηνυμάτων που οι δημιουργοί επιχειρούν να περάσουν. Η σημασία της στη ζωή του ανθρώπου είναι αδιαμφισβήτητη.

Πρόκειται για δύο εκφάνσεις της «ανθρώπινης δραστηριότητας» που συμπορεύονται με τον άνθρωπο και τον ακολουθούν πάντα.

Στην παρούσα εργασία εξετάζονται οι έννοιες αυτές και η συνταγματική κατοχύρωσή τους καθώς επίσης και η μεταξύ τους σχέση. Τίθεται ζήτημα σύγκρουσης ανάμεσα στα δύο αυτά ατομικά δικαιώματα;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Τέχνη

Έννοια της τέχνης

Ο όρος «τέχνη» είναι ευρύτερα γνωστός και αποτελεί μία έννοια στην οποία ενσωματώνονται διάφορες εκφάνσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας. Έτσι τέχνη σημαίνει τη δεξιότητα, την ικανότητα σε εργασία του χεριού, το επάγγελμα, την εμπειρία ή τη γνώση που αποκτά κανείς ασκώντας κάποια εργασία, την επιδεξιότητα, την ικανότητα για δημιουργία αισθητικής συγκίνησης με την εκτέλεση έργων που πραγματώνουν την ιδέα του καλού, του ωραίου. Κατεξοχήν όμως ο όρος αυτός ταυτίζεται με την τελευταία προαναφερθείσα έννοιά του, δηλαδή ως τη δημιουργική έκφραση της ανθρώπινης φαντασίας, ως την «ποιοτική» ικανότητα του ανθρώπου στην κυριολεξία του όρου.

Η τέχνη, όπως γίνεται ευρύτερα αντιληπτή, έχει δύο έννοιες: τυπική και ουσιαστική. Η τυπική έννοια της τέχνης αναφέρεται στο ανθρώπινο δημιούργημα, στο έργο τέχνης. Τέχνη υπό την τυπική έννοια είναι το αποτέλεσμα της καλλιτεχνικής δραστηριότητας του ανθρώπου. Αντίθετα, τέχνη υπό την ουσιαστική της έννοια σημαίνει την αντίληψη περί του ωραίου, τι κάθε άνθρωπος αντιλαμβάνεται ως ωραίο και πώς το προσεγγίζει.

Αν και η τέχνη αποτελεί αντικείμενο προστασίας του συντακτικού νομοθέτη, ο ίδιος δεν έχει προβεί σε εννοιολογικό προσδιορισμό της. Δεν υπάρχει σαφής ορισμός της τέχνης ως προστατευόμενο, και μάλιστα συνταγματικά, αγαθό. Βέβαια μια προσπάθεια ορισμού της έννοιας της τέχνης ποτέ δεν θα ήταν ικανοποιητική δεδομένου ότι το υποκειμενικό στοιχείο κυριαρχεί, ο καθένας μας αντιλαμβάνεται διαφορετικά το «ωραίο». Το βέβαιο είναι πως η τέχνη προστατεύεται στο Σύνταγμά μας ανεξάρτητα από τον ειδικότερο τρόπο έκφρασής της και ανεξάρτητα από οποιαδήποτε κατεύθυνση, τεχνοτροπία ή «σχολή».

Συνταγματική προστασία της τέχνης

Το ισχύον Σύνταγμα προστατεύει την τέχνη, κατοχυρώνοντας την ελευθερία της ως συνταγματικό δικαίωμα, στο άρθρο 16 παρ.1 σύμφωνα με το οποίο: «Η τέχνη και η

επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία, είναι ελεύθερες' η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους.». Όπως είναι φανερό, η τέχνη δεν προστατεύεται ξεχωριστά αλλά μαζί με άλλες εκφράσεις του ανθρώπινου πνεύματος. Οι εκφάνσεις αυτές θα μπορούσαν να βρουν έρεισμα, σε ό,τι αφορά την κατοχύρωση και την προστασία τους ως αμυντικά δικαιώματα, και στο άρθρο 14 παρ.1 του Συντάγματος όπου κατοχυρώνονται και προστατεύονται η ελευθερία της γνώμης και της πνευματικής κίνησης, δεδομένου ότι και η τέχνη μια μορφή τους αποτελεί. Ωστόσο ο συντακτικός νομοθέτης εξειδικεύει την προστασία της τέχνης με ειδική μνεία στο 16 παρ.1 του Συντάγματος. Αυτή η κίνησή του υποδηλώνει την αυξημένη κατοχύρωσή της σε σύγκριση με άλλες μορφές έκφρασης.

Η ελευθερία της τέχνης προστατεύεται τόσο ως ατομικό όσο και ως κοινωνικό δικαίωμα. Έτσι ως ατομικό δικαίωμα έχει αρνητικό περιεχόμενο (status negativus), αμυντικό χαρακτήρα απέναντι στο κράτος και στους φορείς της κρατικής εξουσίας. Αυτό σημαίνει ότι κάθε φορέας του δικαιώματος αυτού έχει αξίωση αποχής της κρατικής εξουσίας κατά την άσκησή του, αποσκοπεί στην προστασία του αγαθού από κρατικές προσβολές. Εξασφαλίζει στον ιδιώτη την απαραίτητη ελευθερία ώστε να μπορεί να ασκεί το δικαίωμά του στην τέχνη χωρίς την παρέμβαση του κράτους. Η διατύπωση της προστατευτικής της τέχνης διάταξης γίνεται στο Σύνταγμα με μορφή διακήρυξης ελευθερίας («Η τέχνη...είναι ελεύθερη»).

Εκτός από ατομικό, η ελευθερία της τέχνης συνιστά και κοινωνικό δικαίωμα (status positivus), αφού όπως προκύπτει από το γράμμα του νόμου στο άρθρο 16παρ.1, η ανάπτυξη και η προαγωγή της αποτελεί υποχρέωση του Κράτους. Πρόκειται για αξίωση των πολιτών απέναντι στο κράτος προκειμένου το τελευταίο να προβεί σε παροχές ή να εξασφαλίσει τις κατάλληλες συνθήκες για την απρόσκοπτη άσκηση του δικαιώματος.

Περιεχόμενο του άρθρου 16παρ.1 του Συντάγματος αποτελεί - μεταξύ άλλων- και η προστασία της τέχνης, για την ακρίβεια της ελευθερίας της τέχνης. Αλλά τι ακριβώς εννοούμε όταν μιλάμε για ελευθερία της τέχνης? Η έννοια της τέχνης – όπως ανέφερα και παραπάνω – δεν είναι σαφώς καθορισμένη. Δεν υπάρχει ορισμός για την τέχνη. Έννοιες σαν κι αυτή παρουσιάζουν δυσκολίες ορισμού. Διότι κάθε προσπάθεια ορισμού τους από την εκάστοτε κρατική εξουσία θα οδηγούσε σε κατ' ουσίαν αναίρεση της ελευθερίας της, δεδομένης της δεσμευτικότητάς του, καταπνίγοντας μ' αυτόν τον τρόπο την καλλιτεχνική δημιουργία. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η ερμηνεία της συνταγματικής διάταξης θα πρέπει να προσανατολισθεί σε μια ευρεία έννοια της

τέχνης. Ως έργο τέχνης, λοιπόν, θα πρέπει να θεωρείται ο,τιδήποτε ο ίδιος ο δημιουργός του θεωρεί ως τέτοιο, εκτός αν αυτό έρχεται σε προφανή αντίθεση με τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. (θεωρία του δημιουργού). Η τέχνη προστατεύεται ανεξάρτητα από τον ειδικότερο τρόπο έκφρασής της και ανεξάρτητα από οποιαδήποτε τεχνοτροπία ή κατεύθυνση. Και φυσικά «επίσημη» τέχνη, επίσημος τρόπος καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργίας δεν υπάρχει. Κάθε καλλιτέχνης είναι ελεύθερος να επιλέξει τον προσωπικό του τρόπο έκφρασης. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως η έννοια τέχνη δεν έχει κάποιο νοηματικό φορτίο. Έχει νοηματικό φορτίο που επιτρέπει, σε πρώτο επίπεδο, μία αρχική οριοθέτηση της συνταγματικής της προστασίας. Ως τέχνη, λοιπόν, κατά το άρθρο 16παρ.1 νοούνται οι λεγόμενες «καλές τέχνες» (μουσική, χορός, ζωγραφική, θέατρο, κινηματογράφος κτλ).

Περιεχόμενο της ελευθερίας της τέχνης

Το περιεχόμενο της ελευθερίας της τέχνης περιλαμβάνει τα εξής επιμέρους στοιχεία:
α) την ελευθερία της καλλιτεχνικής συνείδησης, δηλαδή την ελευθερία να έχει ο καθένας τα δικά του καλλιτεχνικά πιστεύω β) την ελευθερία έκφρασης, δημιουργίας και παραγωγής έργων τέχνης γ) την ελευθερία κυκλοφορίας έργων τέχνης στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η ελεύθερη πρόσβαση του κοινού σ' αυτά.

Η ελευθερία καλλιτεχνικής συνείδησης αναπτύχθηκε προηγουμένως. Εν ολίγοις είναι η δυνατότητα κάθε ανθρώπου να αντιλαμβάνεται την τέχνη με το δικό του τρόπο, να μυείται σε συγκεκριμένες τεχνοτροπίες ή σχολές, να θεωρεί ή όχι κάτι ως έργο τέχνης με βάση υποκειμενικά κριτήρια.

Η ελευθερία έκφρασης και δημιουργίας έργων τέχνης, ως έκφραση της καλλιτεχνικής συνείδησης, συντελείται είτε μέσω της διδασκαλίας συγκεκριμένης τέχνης ή τεχνοτροπίας είτε μέσω της παραγωγής συγκεκριμένων έργων τέχνης. Οποιοδήποτε προληπτικό μέτρο, επαγγελματική άδεια, απαίτηση τυπικών προσόντων ή ιδιότητα μελών καλλιτεχνικών συλλόγων ως προϋπόθεση καλλιτεχνικής δημιουργίας και έκφρασης, είναι ασυμβίβαστο με την καλλιτεχνική ελευθερία. Ακόμα δεν είναι επιτρεπτή η διενέργεια λογοκρισίας. Τέτοιου είδους μέτρα θα πρέπει να λαμβάνονται μόνο όταν δεν είναι δυνατή η με διαφορετικό τρόπο προστασία άλλου συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος και πάντα στο μέτρο και υπό τις προϋποθέσεις που

ορίζει το ίδιο το Σύνταγμα. Π.χ. η προστασία της νεότητας και της παιδικής ηλικίας μέσω της κατηγοριοποίησης κινηματογραφικών ταινιών.

Η ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης σημαίνει την ελευθερία του δημιουργού να παρουσιάζει στο κοινό τα έργα του μέσω διαφόρων τρόπων όπως π.χ. μέσω έκθεσης ενός πίνακα ζωγραφικής, μέσω παρουσίασης μιας θεατρικής παράστασης, μέσω προβολής μιας ταινίας ή μέσω έκδοσης ενός βιβλίου. Αντιβαίνει, συνεπώς, στο Σύνταγμα κάθε απαγόρευση κυκλοφορίας τους ή η εξάρτηση της παρουσιάσής τους από τη χορήγηση άδειας. Βέβαια είναι θεμιτή η χορήγηση άδειας λειτουργίας αιθουσών θεαμάτων, όταν χορηγείται βάσει του θεμιτών συνταγματικών κριτηρίων όπως π.χ. η ασφάλεια του κοινού.

Στην ελευθερία κυκλοφορίας των έργων τέχνης ανήκει, όπως αναφέρθηκε. Και η ελευθερία πρόσβασης του κοινού σ' αυτά. Το κοινό είναι ελεύθερο να εισέλθει σε χώρους έκθεσης ή προβολής ταινίας κτλ. Έτσι είναι παράνομη η απαγόρευση άδειας εισόδου, εκτός αν γίνεται για λόγους συνταγματικής προστασίας (προστασία δημόσιας υγείας).

Τέλος από τη συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της τέχνης προκύπτει και η απαγόρευση του εξαναγκασμού της καλλιτεχνικής εργασίας.

Από την πλευρά του το κράτος αναλαμβάνει την υποχρέωση να αναπτύσσει και να προάγει την τέχνη. Πρόκειται για την – πέρα από δικαίωμα – υποχρέωση του κράτους να έχει πολιτιστική αγωγή χωρίς όμως να ασκεί «κηδεμονία» στην τέχνη. Το κράτος οφείλει να διατηρεί την τέχνη ελεύθερη, χωρίς διακρίσεις ή αποκλεισμούς. Επειδή όμως οι διαθέσιμοι πόροι του κράτους είναι περιορισμένοι, είναι επιτρεπτή η επιλεκτική χορήγηση παροχών. Σε κάθε περίπτωση όμως με την τήρηση των επιταγών που απορρέουν από τη γενική αρχή της ισότητας.

Φορείς του δικαιώματος

Φορέας του δικαιώματος μπορεί να είναι κάθε φυσικό πρόσωπο ανεξάρτητα από την ιθαγένειά του (ημεδαποί, αλλοδαποί ή ανιθαγενείς), τόσο εκείνος που δημιουργεί όσο και εκείνος που απολαμβάνει κάποιο έργο τέχνης. Φυσικά τα νομικά πρόσωπα μπορούν να έχουν ιδιοκτησιακού χαρακτήρα δικαιώματα πάνω στα έργα τέχνης.

Περιορισμοί

A) Γενικοί

Από τη συνταγματική διάταξη την προστατευτική της ελευθερίας της τέχνης (άρθρο 16παρ.1) προκύπτει ότι η ελευθερία αυτή δεν υπάγεται σε κανενός είδους περιορισμό. Ωστόσο και η ελευθερία αυτή, όπως και κάθε δικαίωμα εν γένει, δεν πρέπει να εξετάζεται απομονωμένα αλλά σε συνάρτηση με την έννομη τάξη και το πλέγμα που καθορίζουν οι συνταγματικές ρυθμίσεις. Συνεπώς ο καλλιτέχνης, που ζει και αναπτύσσει τη δράση του μέσα σε μια κοινωνία, είναι υποχρεωμένος να σέβεται και να τηρεί τους κανόνες και τις επιταγές της έννομης τάξης. Υπάγεται στο γενικώς ισχύον δίκαιο, οι γενικοί περιορισμοί αφορούν και τον καλλιτέχνη. Δεν παρέχεται, δηλαδή, κάποιο είδος «καλλιτεχνικής ασυλίας». Ο καλλιτέχνης, επικαλούμενος τη συνταγματική διάταξη, δεν μπορεί να παραβιάσει τους «γενικούς νόμους». Εμφανιζόμενη η ελευθερία της τέχνης τόσο στο πλαίσιο της γενικής κυριαρχικής σχέσης κράτους-πολιτών όσο και στο πλαίσιο της γενικής κοινωνικής σχέσης μεταξύ πολιτών, υπόκειται στις συνταγματικές οριοθετήσεις. Μιλώντας, λοιπόν, για γενικούς περιορισμούς αναφερόμαστε στους λεγόμενους «γενικούς νόμους». Πρόκειται για τους νόμους εκείνους που δεν απευθύνονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα, δεν αφορούν ορισμένη καλλιτεχνική δημιουργία ούτε καθιστούν αδύνατη ή δυσανάλογα δυσχερή την άσκηση του δικαιώματος. Εφαρμόζονται σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας (αν και στο μέτρο που είναι αναγκαίοι για την προστασία κάποιου έννομου αγαθού σε βάρος κάποιου άλλου) και σε κάθε περίπτωση δεν μπορούν να θίγουν τον απαραβίαστο πυρήνα του δικαιώματος. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι ο καλλιτέχνης και οι καλλιτεχνικές δημιουργίες δεν μπορούν, για παράδειγμα, να προσβάλλουν τα χρηστά ήθη ούτε την επικρατούσα ή οποιαδήποτε γνωστή θρησκεία. Ή ότι ο καλλιτέχνης δεν μπορεί να εικονογραφεί ξένους τοίχους. Ο κοινός νομοθέτης οριοθετεί τις περιπτώσεις αυτές (π.χ. ο ποινικός νομοθέτης) όχι εν λευκώ αλλά πάντα σύμφωνα με τις διατάξεις του Συντάγματος.

B)Ειδικοί

Σύμφωνα με το γράμμα του νόμου ειδικοί περιορισμοί, πέρα από τους γενικούς που βρίσκουν εφαρμογή σε κάθε δικαίωμα λόγω και της άσκησής τους στο πλαίσιο μιας έννομης τάξης αλλά και λόγω της κοινωνικής συμβίωσης, δεν προκύπτουν αναφορικά με την ελευθερία της τέχνης. Συνάμα, δεν προβλέπεται κάποια ρητή εξουσιοδότηση

προς τούτο. Συνεπώς, στο πλαίσιο της γενικής σχέσης κράτους-πολιτών δεν είναι επιτρεπτή οποιαδήποτε συρρίκνωση του περιεχομένου του δικαιώματος.

Εκτός από τους ρητούς ειδικούς περιορισμούς, που όπως είδαμε δεν υφίστανται, υπάρχουν κάποιοι μη ρητοί περιορισμοί του δικαιώματος που επιβάλλονται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, στο πλαίσιο ειδικών σχέσεων και με την απαραίτητη συνδρομή της αιτιώδους συνάφειας. Ο νομοθέτης παρέχει αυξημένη προστασία στην ελευθερία της τέχνης σε σχέση με άλλα δικαιώματα γεγονός που σημαίνει ότι η διάταξη αυτή υπερισχύει, ως ειδική, άλλων διατάξεων όταν πρόκειται για αντικείμενα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως μέσα π.χ. έκφρασης της τέχνης στη συγκεκριμένη περίπτωση (τύπος). Έτσι, λοιπόν, τα έντυπα που αποτελούν μέσα έκφρασης της τέχνης δεν υπόκεινται σε πριν ή μετά την κυκλοφορία τους κατάσχεση. Εξαιρέση της διαπίστωσης αυτής συνιστούν εξειδικευμένες περιπτώσεις όπως όταν πρόκειται για την προστασία της νεότητας ή της παιδικής ηλικίας (αναφέρθηκε και προηγουμένως αναφορικά με τις κινηματογραφικές ταινίες), πάντα με την εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας. Εδώ εντάσσεται και η περίπτωση της λεγόμενης θεσμικής προσαρμογής ενός δικαιώματος, όταν δηλαδή υπάρχει περιορισμός αλλά είναι σύμφωνος με το θεσμό στον οποίο εκδηλώνεται. Π.χ. σε περίπτωση παραγγελίας έργου τέχνης με συγκεκριμένο περιεχόμενο. (απλός περιορισμός και όχι προσβολή της ελευθερίας του δημιουργού, σύμφωνος με τη συμβατική σχέση).

Συμπερασματικά, η ελευθερία της τέχνης υπόκειται στους γενικούς περιορισμούς που επιβάλλονται σε όλα τα δικαιώματα (γενικοί νόμοι) ενώ ρητοί ειδικοί περιορισμοί δεν προβλέπονται παρά μόνο στο πλαίσιο ειδικών σχέσεων, με τη συνδρομή της αιτιώδους συνάφειας, μέσω της θεσμικής προσαρμογής οπότε και μιλάμε για μη ρητούς ειδικούς περιορισμούς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Θρησκεία

Έννοια

Η θρησκεία ως έννοια είναι γνωστή σε κάθε κοινωνία, αποτελεί σημαντικό στοιχείο και κομμάτι της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου. Αποτελεί όχι μόνο κοινωνικό φαινόμενο αλλά και τμήμα της ανθρώπινης ιστορίας (θρησκευτικοί διωγμοί, θρησκευτικοί πόλεμοι στο παρελθόν). Η θρησκεία εκφράζει την αντίληψη περί το θείο, συνίσταται σε σύνολο δοξασιών σχετικών με το Θεό. Όμως δεν πρόκειται για απλές αντιλήψεις ή δοξασίες αλλά για οργανωμένη θεωρία η οποία μπορεί να αγγίζει και τα όρια φιλοσοφικού κινήματος δεδομένου ότι αρκετά συχνά αποτελεί οδηγό της καθημερινότητας και της ζωής των «πιστών». Ως τμήμα της κοινωνίας, στο πλαίσιο της θρησκείας αναπτύσσονται θεσμοί (θρησκευτική ελευθερία) και ασκούνται συνταγματικά δικαιώματα (ελευθερία της λατρείας). Λόγω της σπουδαιότητάς της ως τμήμα της ανθρώπινης ζωής αλλά και της κοινωνίας, η θρησκεία και η προστασία της αποτελεί αντικείμενο συνταγματικού ενδιαφέροντος και ρύθμισης.

Θρησκευτική ελευθερία-συνταγματική κατοχύρωση

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί τη ρίζα των ατομικών ελευθεριών. Πριν ακόμα οργανωθούν οι κοινωνίες σε έννομες τάξεις μέσω της θέσπισης κανόνων δικαίου, το θρησκευτικό αίσθημα κυριαρχούσε. Αλλά και στην εποχή μας η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί σημάδι μιας πραγματικά ελεύθερης κοινωνίας. Όπου δεν υπάρχει θρησκευτική ελευθερία, δεν υπάρχει ελευθερία.

Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται και προστατεύεται όχι μόνο στο εσωτερικό μιας έννομης τάξης αλλά και διεθνώς, με διεθνή κείμενα και συμβάσεις. Ανάμεσα στα διεθνή κείμενα και στο Σύνταγμά μας υπάρχει ομοφωνία ως προς την επιζητούμενη προστασία αλλά όχι πλήρης ταύτιση. Έτσι στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου (άρθρο 9) κατοχυρώνεται η «ελευθερία της σκέψης, συνείδησης και πεποίθησης» γενικά, ενώ το ελληνικό Σύνταγμα κατοχυρώνει συγκεκριμένα την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης.

Επίσης, στα διεθνή κείμενα δε γίνεται λόγος για την, προβλεπόμενη από το συντακτικό μας νομοθέτη, απαγόρευση του προσηλυτισμού.

Γενικότερα, η θρησκευτική ελευθερία συνιστά προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της πνευματικής ελευθερίας. Γι' αυτόν το λόγο απαντάται, με διαφορετικούς όρους κάθε φορά, σε περισσότερες συνταγματικές διατάξεις. Αλλά η κατοχύρωσή της συντελείται στο πλαίσιο του άρθρου 13παρ.1 του Συντάγματος. Η θρησκευτική ελευθερία είναι ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει παρεμποδίζοντας τη διαμόρφωση ή την εκδήλωση πεποιθήσεων σχετικών με τη θρησκεία ούτε να επιβάλλει συγκεκριμένες, θετικές ή αρνητικές, πεποιθήσεις σχετικά μ' αυτήν. Κάθε άνθρωπος είναι ελεύθερος να πιστεύει ή να μην πιστεύει κάποια θρησκεία. Κανείς - πόσο μάλλον η κρατική εξουσία - δεν έχει το δικαίωμα να του επιβάλλει την πίστη ή όχι σε ορισμένη θρησκευτική ιδεολογία.

Από τη θρησκευτική ελευθερία θα πρέπει να διακρίνεται η ανεξιθρησκία. Ανεξιθρησκία σημαίνει ότι οποιαδήποτε πίστη σε οποιοδήποτε δόγμα, είναι ανεκτή από την πλευρά του κράτους. Πρόκειται, στην ουσία, για «αδιαφορία» του κράτους απέναντι στις θρησκείες που πρεσβεύουν οι πολίτες του (Μάνεσης, σελ.250) και γι' αυτόν το λόγο αναφέρεται κυρίως στην αντικειμενική πλευρά του ζητήματος της θρησκευτικής ελευθερίας, εκείνου της αδιατάρακτης άσκησης της λατρείας. Αντίθετα, η θρησκευτική ελευθερία είναι ένα ζήτημα εσωτερικό, αναφέρεται στην ελευθερία σχηματισμού θρησκευτικής συνείδησης και εξασφαλίζει τη μη επέμβαση του κράτους στη διαμόρφωσή της. Ουσιαστικά πρόκειται έννοιες που εκφράζουν τις δύο διαφορετικές όψεις (υποκειμενική-αντικειμενική) του ίδιου αντικειμένου. Συνεπώς, στο περιεχόμενο της προστατευτικής συνταγματικής διάταξης περιλαμβάνεται και η ανεξιθρησκία, στο μέτρο που, όπως είδαμε, ταυτίζεται με την αντικειμενική πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας.

Αντικείμενο της συνταγματικής διάταξης δεν είναι οποιαδήποτε θρησκεία αλλά, σύμφωνα με τη διατύπωσή της, κάθε γνωστή θρησκεία. Ο όρος «γνωστή» δε σημαίνει αναγνωρισμένη αλλά ως τέτοια θεωρείται κάθε θρησκεία που οποιοσδήποτε μπορεί να τη γνωρίσει. (περισσότερα για τον όρο «γνωστή» παρακάτω)

Τέλος, η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται σε δύο ειδικότερες εκδηλώσεις: 1)στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και 2)στην ελευθερία της λατρείας. Και οι δύο αυτές εκδηλώσεις κατοχυρώνονται στη συνταγματική διάταξη.

1) Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης

Η θρησκευτική συνείδηση αποτελεί την εσωτερική πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας και συνίσταται στο ενδιάθετο φρόνημα του ανθρώπου σχετικά με ζητήματα φυσικής ή μεταφυσικής του κόσμου, κυρίως αναφορικά με το «θείο». Είναι η ελευθερία του καθενός να πρεσβεύει ή να μην πρεσβεύει κάποιο δόγμα, κάποια θρησκεία, να πιστεύει ή όχι στην ύπαρξη μιας «καλής, ανώτερης δύναμης» (θετική και αρνητική θρησκευτική συνείδηση αντίστοιχα).

Σύμφωνα με τη συνταγματική διάταξη, όπως διατυπώνεται στο άρθρο 13 παρ.1 εδ.α του Συντάγματός μας, «η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη». Από τη διατύπωση αυτή προκύπτουν κάποια επιμέρους δικαιώματα που είναι τα εξής:

- i. Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς κάποια θρησκεία ή καμία θρησκεία (άθρησκος) ή να μην πιστεύει στην ύπαρξη του θείου (άθεος) και συνακόλουθα το δικαίωμα να συμπεριφέρεται και να ζει με τρόπο σύμφωνο προς τις πεποιθήσεις του.
- ii. Το δικαίωμα να εκδηλώνει κανείς και να εκφράζει ή να αποκρύπτει τις πεποιθήσεις του. Γι' αυτόν το λόγο κρίνεται αντισυνταγματική οποιαδήποτε ενέργεια υποχρεώνει κάποιον να εξωτερικεύει ή να αποσιωπά τα θρησκευτικά του πιστεύω (π.χ. αντίκειται στο Σύνταγμα η υποχρεωτική ή έστω προαιρετική αναγραφή του θρησκευόμενου στις ταυτότητες διότι είναι δυνατό να οδηγήσει σε κοινωνικό στιγματισμό).
- iii. Το δικαίωμα να διαμορφώνει κανείς, να διατηρεί ή να μεταβάλλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.
- iv. Το δικαίωμα να μην υφίσταται κανείς δυσμενείς συνέπειες εξαιτίας των θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Σ' αυτήν τη μερικότερη εκδήλωση του δικαιώματος της θρησκευτικής συνείδησης φαίνεται η διασύνδεση της ελευθερίας με την ισότητα. Πρόκειται για δύο αγαθά άρρηκτα συνδεδεμένα εφόσον ελευθερία χωρίς ισότητα και ισότητα χωρίς ελευθερία δε νοούνται. Και στο επίπεδο της θρησκευτικής ελευθερίας αντιστοιχεί η θρησκευτική ισότητα που συνίσταται ακριβώς στην έλλειψη διακρίσεων λόγω θρησκεύματος.
- v. Το δικαίωμα να διαδίδει κανείς τις πεποιθήσεις του με τη χρησιμοποίηση άλλων ατομικών δικαιωμάτων του όπως , για παράδειγμα, με την ελευθερία της γνώμης, την ελευθερία της έκφρασης, την ελευθερία συναθροίσεων κτλ.

- vi. Το δικαίωμα της πληροφόρησης και της εκπαίδευσης επί ζητημάτων θρησκείας όπως ακριβώς και το αντίστοιχο δικαίωμα άρνησης τους.
- vii. Τέλος, η απαγόρευση οποιασδήποτε μορφής εξαναγκασμού κάποιου σε πράξη ή παράλειψη που έρχεται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις όπως π.χ. ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός, η καθιέρωση του θρησκευτικού γάμου ως υποχρεωτικού, η υποχρεωτική ορκοδοσία.

Η αναφορά του ζητήματος της θρησκευτικής ελευθερίας και συναφών ζητημάτων δεν εξαντλείται στο άρθρο 13 του Συντάγματος αλλά υπάρχουν μνείες και σε άλλα άρθρα. Έτσι στο άρθρο 5 παρ.2 περιέχεται απαγόρευση διακρίσεων λόγω θρησκεύματος και τονίζεται το γεγονός ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν πρέπει και δεν αποτελούν κριτήριο για τη διαφοροποίηση των πολιτών σε σχέση με την αναγνώριση, παραχώρηση ή στέρηση δικαιώματος. Άλλωστε στο άρθρο 13, πέρα από την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας, ορίζεται ρητά ότι δεν είναι επιτρεπτή η επίκλησή τους για την απαλλαγή κάποιου από τις υποχρεώσεις απέναντι στο κράτος και γενικά.

Για την πιο αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος απαραίτητη προϋπόθεση καθώς και εχέγγυο είναι η θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους, δηλαδή το κράτος να παραμένει ουδέτερο, να μην ευνοεί ή να μην κατακρίνει θρησκεύματα και δόγματα.

2) Η ελευθερία άσκησης της θρησκείας

Η δεύτερη ειδικότερη εκδήλωση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας συνίσταται στην ελεύθερη άσκησή της ,σπουδαιότερη μορφή της οποίας αποτελεί η λατρεία γι' αυτό και συχνά αναφέρεται ως ελευθερία άσκησης της λατρείας. Το περιεχόμενο, όμως, του δικαιώματος δεν εξαντλείται σε αυτήν.

Είναι γεγονός πως η διάκριση ανάμεσα στις δύο αυτές εκφάνσεις του ιδίου δικαιώματος (ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και ελευθερία άσκησης της θρησκείας) δεν είναι ευχερής και απόλυτη. Αυτό συμβαίνει επειδή η μία ελευθερία προϋποθέτει και συνεπάγεται την άλλη, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης προϋποθέτει και συνεπάγεται την ελευθερία άσκησης της θρησκείας, διαφορετικά θα στερούνταν νοήματος, θα ήταν μάταιη.

Η ελευθερία άσκησης της θρησκείας θεμελιώνει τόσο ατομικό όσο και συλλογικό δικαίωμα. Βέβαια η σπουδαιότητά του φαίνεται περισσότερο όταν ασκείται συλλογικά. Συνακόλουθα, η σημασία της παρεχόμενης, μέσω της συνταγματικής

διάταξης, προστασίας είναι εμφανέστερη κατά τη συλλογική άσκηση του δικαιώματος. Το δικαίωμα ασκείται ατομικά όταν κάθε άτομο ξεχωριστά το ασκεί και συλλογικά όταν ασκείται από περισσότερους ταυτόχρονα, ως σύνολο, ως ομάδα.

Η θρησκεία, συνεπώς και η ελεύθερη άσκησή της, προστατεύεται στο Σύνταγμα ως θεσμός. Αυτό σημαίνει ότι οποιαδήποτε προπαγανδιστική ενέργεια αντιθρησκευτική ή αθεϊστική κρίνεται αντισυνταγματική. Σύμφωνα με το άρθρο 13παρ.2 «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων». Φαίνεται, λοιπόν, σύμφωνα με το γράμμα του νόμου, να υπάρχει μια βασική προϋπόθεση σχετικά με την προστασία της θρησκείας. Δεν προστατεύονται αδιάκριτα όλες οι θρησκείες παρά μόνο οι γνωστές. Τι σημαίνει, όμως, γνωστή θρησκεία? Ως γνωστή θεωρείται όχι η αναγνωρισμένη ή η γνωστή στις αρχές αλλά κάθε θρησκεία που μπορεί να καταστεί αντικείμενο γνώσης από τον οποιονδήποτε. Κάθε θρησκεία που έχει φανερά δόγματα, δοξασίες, οργάνωση, σκοπούς, λατρεία. Υπάρχει τεκμήριο ότι κάθε θρησκεία είναι γνωστή εκτός αν προκύπτει σαφώς το αντίθετο, αν έχει πρόδηλα «κρυφό» χαρακτήρα.

Απαραίτητο στοιχείο, προκειμένου η άσκηση του δικαιώματος να είναι ορθή και ουσιαστική, είναι η «θρησκευτική ουδετερότητα» του κράτους. Αυτό σημαίνει πως το κράτος δεν πρέπει να ευνοεί ή να καταπολεμά οποιαδήποτε θρησκεία, δεν πρέπει να διάκειται ευμενώς ή δυσμενώς προς οποιαδήποτε θρησκεία. Διότι αν υπάρχει προπαγάνδα εκ μέρους του, τότε δεν υπάρχει θρησκευτική ελευθερία. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίζουσας σημασίας στον τομέα της ελευθερίας της θρησκείας. Σχετικά με τη θρησκευτική ουδετερότητα του ελληνικού κράτους, και συνακόλουθα τον απόλυτο ή μη χαρακτήρα της θρησκευτικής ελευθερίας, έχουν διατυπωθεί κάποιες απόψεις για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω.

Συναφές με το ζήτημα της θρησκευτικής ουδετερότητας είναι και το θέμα της ισότητας όλων των γνωστών θρησκειών. Κάθε γνωστή θρησκεία προστατεύεται από το Σύνταγμα, αδιακρίτως και χωρίς ευμενέστερη στάση υπέρ ακόμα κι αυτής της επικρατούσας θρησκείας.

Στο άρθρο 13παρ2 του Συντάγματος διατυπώνεται η ελευθερία κάθε γνωστής θρησκείας. Αυτό σημαίνει ότι το κράτος δεν ανέχεται απλά τη θρησκεία αλλά αναγνωρίζει την ελευθερία της. Συνεπώς, δεν πρόκειται για παραδοχή της ανεξιθρησκείας αλλά για πραγματική ελευθερία των θρησκειών. Συνακόλουθα, οποιαδήποτε προηγούμενη απαίτηση άδειας, έγκρισης ή όρου για την άσκηση της θρησκείας είναι αντισυνταγματική. Άδεια ή έγκριση είναι υποχρεωτική μόνο για

πρακτικά ζητήματα που διευκολύνουν την άσκηση της θρησκείας όπως για παράδειγμα η άδεια οικοδόμησης ενός ναού.

Το προστατευτικό της άσκησης της θρησκείας άρθρο περιορίζεται στην αναφορά της λατρείας και μόνο. Πράγματι, η λατρεία αποτελεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, τη σημαντικότερη εκδήλωση άσκησης της θρησκείας. Αλλά σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί το μοναδικό τρόπο. Ερμηνεύοντας, λοιπόν, τη διάταξη και σύμφωνα πάντα με το πνεύμα του νόμου, ανακλύπτουν κάποιες ειδικότερες εκδηλώσεις άσκησης πέρα από τη λατρεία. Οι εκδηλώσεις αυτές είναι οι ακόλουθες:

1) Αρχικά, η λατρεία.

Ως λατρεία νοείται η εξωτερίκευση της πίστης των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου καθώς και η άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων με τελετουργική μορφή. Εδώ εντάσσονται και οι θρησκευτικές υποχρεώσεις των ατόμων (εκκλησιασμός, προσευχή κτλ).

Η λατρεία μπορεί να είναι ατομική ή συλλογική, δημόσια ή ιδιωτική, κινητή ή στάσιμη. Απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκησή της είναι η δημιουργία κατάλληλων χώρων όπως ναοί, ευκτήριοι οίκοι, μονές κτλ.

Σύμφωνα με το γράμμα του νόμου, «τα σχετικά με τη λατρεία τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων». Συμπεραίνουμε, λοιπόν, πως ενώ η ελευθερία της λατρείας δημιουργεί αξίωση των πολιτών για αποχή του κράτους, για την άσκησή της απαιτείται προστασία από την πλευρά του κράτους. Η προστασία αυτή παρέχεται με διάφορους τρόπους εφόσον προβλέπονται, για αδικήματα σχετικά με τη λατρεία, κυρώσεις (ποινικές, αστικές). Η απαίτηση όμως αυτή (για παροχή προστασίας) δε θεμελιώνει πάντα έννομη αξίωση προστασίας.

Τέλος, όταν στο συνταγματικό κείμενο αναφέρεται η προστασία που το κράτος οφείλει να παρέχει, η επιταγή αυτή δεν αφορά μόνο τον κοινό νομοθέτη και τη θέσπιση αντίστοιχων διατάξεων αλλά και την ίδια την ερμηνεία των διατάξεων αυτών.

Για την παροχή προστασίας της λατρείας πρέπει να συντρέχουν κάποιες προϋποθέσεις που είναι οι ακόλουθες: α) να πρόκειται για γνωστή θρησκεία, με την έννοια που αναφέρθηκε προηγουμένως δηλαδή για θρησκεία «προσιτή», φανερή και που δεν απαιτεί μύηση. β) να μην προσβάλλονται τα χρηστά ήθη και η δημόσια τάξη από την άσκησή της. γ) να μην ασκείται προσηλυτισμός. Προσηλυτισμός, σύμφωνα με το Μάνεση, είναι «η άμεση ή έμμεση προσπάθεια να διεισδύσει κάποιος στη θρησκευτική συνείδηση του άλλου, με σκοπό τη μεταβολή της, χρησιμοποιώντας για

το σκοπό αυτό κάθε είδους παροχές ή υποσχέσεις παροχών, ηθικών ή υλικών, με μέσα απατηλά, με κατάχρηση της απειρίας ή της εμπιστοσύνης, με εκμετάλλευση της ανάγκης, πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητας του άλλου». Ο προσηλυτισμός απαγορεύεται συνταγματικά και τιμωρείται ποινικά. Η συνδρομή των στοιχείων του ορισμού του, καθιστούν την ενέργεια παράνομη και θεμελιώνουν το αξιόποινό της. Η διενέργεια του προσηλυτισμού αφορά όλες τις θρησκείες, όχι μόνο την επικρατούσα.

2) Οι θρησκευτικές ενώσεις και συναθροίσεις.

Δεδομένου ότι η λατρεία, ως κυριότερη εκδήλωση της ελευθερίας άσκησης της θρησκείας, ασκείται ως επί το πλείστον συλλογικά, ιδιαίτερη σημασία αποκτούν οι ενώσεις στις οποίες οργανώνονται οι θρησκείες και οι συναθροίσεις για την άσκησή της.

Οι θρησκείες έχουν το δικαίωμα να οργανώνονται σε ενώσεις, τόσο σε επίπεδο κύριας οργάνωσης όσο και σε επιμέρους οργανώσεις, και να προσδίδουν στην ένωσή τους τη νομική μορφή της βούλησής τους. Στις περιπτώσεις αυτές εφαρμόζονται οι αντίστοιχες νομοθετικές διατάξεις του αστικού κώδικα περί σωματείων. Επίσης, εναπόκειται στη βούλησή τους η απόκτηση ή μη νομικής προσωπικότητας. Σε περίπτωση απόκτησης νομικής προσωπικότητας, ασκείται κρατική εποπτεία αλλά μόνο σε επίπεδο ελέγχου νομιμότητας. Επιπλέον έχουν, ως ενώσεις, δικαίωμα αυτοδιοίκησης αλλά το δικαίωμα αυτό περιορίζεται μόνο στο εσωτερικό τους, δεν προκύπτει δέσμευση για τα ελληνικά δικαστήρια όπως, για παράδειγμα, σιωπηρή παραπομπή σε άλλα δίκαια (π.χ. ρωμαιοκαθολικό) με βάση την εσωτερική τους οργάνωση. Το δικαίωμα στην ένωση προστατεύεται στο πλαίσιο που χαράσσει το άρθρο 13παρ.2 του Συντάγματος και όχι από τις διατάξεις 11 και 12. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι ότι η ένωση αφορά κάποια θρησκεία και αναγκαία συνέπεια είναι ότι προστατεύονται όχι μόνο οι Έλληνες πολίτες (όπως συμβαίνει στο πλαίσιο των άρθρων 11 και 12 του Συντάγματος) αλλά, εφόσον ασκείται για θρησκευτικούς λόγους, και οι αλλοδαποί και οι ανιθαγενείς.

Το δικαίωμα συνάθροισης προστατεύεται επίσης από το άρθρο 13παρ2 και έχει τις ίδιες συνέπειες με το δικαίωμα στην ένωση (εφαρμογή αδιακρίτως σε όλους ανεξάρτητα από την ιθαγένεια) με αναγκαίο όρο ότι γίνεται για λόγους λατρείας.

3) Διάδοση θρησκείας

Εδώ ανήκει το δικαίωμα του καθενός να διαδίδει ελεύθερα τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, να ενημερώνει, να παρέχει πληροφορίες σχετικά με το δόγμα που πρεσβεύει. Αντίστοιχα, εδώ εντάσσεται και το δικαίωμα του καθενός να καταπολεμά

κάποια θρησκεία ή να διακηρύσσει την αθεΐα ή την αθρησκεία. Πάντα, όμως, με θεμιτά μέσα διότι, σε αντίθετη περίπτωση, ασκεί προσηλυτισμό που απαγορεύεται συνταγματικά.

Τα μέσα που μπορεί να χρησιμοποιήσει κανείς για τη διάδοση της θρησκείας του είναι ποικίλα. Μπορεί να προβεί στη διάδοση είτε γραπτά είτε προφορικά, μέσω αφισών, τύπου, ραδιοτηλεόρασης κτλ.

4) Παροχή θρησκευτικής παιδείας

Αποτελεί ειδικότερη μορφή διάδοσης της θρησκείας και λόγω του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει, εξετάζεται ξεχωριστά.

Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, στην οποία περιλαμβάνεται και η παροχή θρησκευτικής παιδείας ως πρόσφορος τρόπος, αποτελεί υποχρέωση του κράτους (άρθρο 16παρ.2). Δεδομένου ότι η συνείδηση γενικότερα (άρα και η θρησκευτική συνείδηση ως μερικότερη έκφανση) καλλιεργείται και αναπτύσσεται σε νεανική ηλικία, η σπουδαιότητα της θρησκευτικής διδασκαλίας είναι προφανής. Σχετικά με την παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης και την αναγκαιότητά της έχουν αναπτυχθεί δύο διαφορετικές απόψεις, διατυπωμένες με επιχειρήματα και τεκμηριωμένες.

Η πρώτη άποψη, που βρίσκεται διατυπωμένη και στο σύγγραμμα του Μαρίνου, υποστηρίζει ότι η Πολιτεία είναι υποχρεωμένη να προβεί στη διδασκαλία του ορθόδοξου δόγματος, μέσω του μαθήματος των θρησκευτικών, στα σχολεία τόσο της δημοτικής όσο και της μέσης εκπαίδευσης, δεδομένου ότι η ορθοδοξία κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα ως η επικρατούσα θρησκεία (η θρησκεία την οποία ασπάζεται και πρεσβεύει η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών) και το γεγονός αυτό δημιουργεί αξίωση των Ελλήνων πολιτών προς αυτή (την Πολιτεία) για παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης σύμφωνα με το δόγμα αυτό. Συνεπώς το μάθημα των θρησκευτικών είναι υποχρεωτικό. Η άποψη αυτή βρίσκει στήριγμα σε δύο επιχειρήματα που είναι τα ακόλουθα: Αφενός, το Ορθόδοξο Χριστιανικό δόγμα κατοχυρώνεται συνταγματικά ως η επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα, ως η θρησκεία με τη μεγαλύτερη απήχηση στους Έλληνες πολίτες. Αφετέρου, οι γονείς έχουν το δικαίωμα, στο πλαίσιο της γονικής μέριμνας, να διαπαιδαγωγούν τα παιδιά τους και να απαιτούν από την Πολιτεία να προβεί και να εξασφαλίσει τη μόρφωση των παιδιών τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους. Σε κάθε περίπτωση όσοι δεν πρεσβεύουν την επικρατούσα θρησκεία, δηλαδή οι ετερόδοξοι, άθρησκοι και άθεοι, έχουν δικαίωμα αποχής από το μάθημα των θρησκευτικών και από τις επιμέρους θρησκευτικές εκδηλώσεις (προσευχή, εκκλησιασμός).

Η άλλη άποψη υποστηρίζει διαζευκτικά είτε το «θρησκευολογικό» χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών είτε πάντως ότι η παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης στηρίζεται σε προαιρετική βάση. Ως θρησκευολογική εκπαίδευση νοείται η παρουσίαση και διδασκαλία της ποικιλίας των θρησκευτικών δογμάτων γενικώς και η εναπόθεση στην κρίση του μαθητή της εξαγωγής συμπερασμάτων και αντίστοιχα της διαμόρφωσης προσωπικής άποψης σχετικά με αυτά και, συνεπώς, της τελικής επιλογής. Ως προαιρετικός χαρακτήρας παροχής της θρησκευτικής εκπαίδευσης νοείται η ελευθερία επιλογής στους μαθητές (και στους γονείς τους) αναφορικά με όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με το ζήτημα της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Τα επιχειρήματα που στηρίζουν αυτήν την άποψη είναι τα εξής: Αφενός, δεδομένου ότι οι θρησκευτικές ιδέες παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και διαφορετικότητα, οφείλουν να καταστούν στο σύνολό τους προσιτές στους μαθητές. Οι μαθητές έχουν το δικαίωμα να γνωρίσουν όλα τα θρησκευτικά ρεύματα και δόγματα που υπάρχουν στον κόσμο, όλες τις θεωρίες θρησκευτικού ή μη περιεχομένου ώστε να αποκτήσουν μια σφαιρική εικόνα. Αφετέρου, η έννοια της θρησκευτικής συνείδησης αναφέρεται σε μια ποικιλία πεποιθήσεων, θρησκευτικών ή μη, με αποτέλεσμα να θεωρείται υγιέστερη η αποφυγή συγκεκριμένου προσανατολισμού υπέρ κάποιας από αυτές.

Ως συμπέρασμα σχετικά με το θέμα που μας απασχολεί (την υποχρεωτικότητα ή μη της θρησκευτικής διδασκαλίας), λαμβάνοντας υπόψη τόσο το ελληνικό Σύνταγμα όσο και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ, άρθρο 9), οι διατάξεις που κατοχυρώνουν τη θρησκευτική παιδεία γενικώς θέτουν τα αναγκαία όρια μέσα στα οποία μπορεί να κινηθεί ο κοινός νομοθέτης. Τα όρια αυτά συνίστανται στην αποφυγή της μισαλλοδοξίας, του φανατισμού και της μονόπλευρης διδασκαλίας υπέρ της επικρατούσας θρησκείας από τη μια πλευρά και στην τακτική της έμφασης (χωρίς διακρίσεις σε βάρος των υπολοίπων), απλώς, της επικρατούσας θρησκείας από την άλλη. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο ο κοινός νομοθέτης μπορεί να αποφασίσει ποια τακτική θα ακολουθήσει.

Φορείς του δικαιώματος

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί πανανθρώπινο δικαίωμα. Αυτό σημαίνει ότι φορείς του δικαιώματος είναι, καταρχήν, όλα τα φυσικά πρόσωπα ανεξάρτητα από την ιθαγένειά τους (ημεδαποί, αλλοδαποί και ανιθαγενείς). Αλλά και τα νομικά πρόσωπα καθώς επίσης και οι ενώσεις προσώπων, με θρησκευτικούς πάντα σκοπούς,

είναι φορείς του δικαιώματος όχι αναφορικά με τη θρησκεία ως εσωτερική υπόθεση αλλά στο πεδίο της συλλογικής, οργανωμένης εξωτερίκευσης και εκδήλωσής της.

Διαστάσεις δικαιώματος / αποδέκτες

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί, καταρχήν, αμυντικό δικαίωμα. Η κατοχύρωσή της όμως από το συντακτικό νομοθέτη δεν εξαντλείται σ' αυτήν τη διάσταση. Όπως προκύπτει και από το ίδιο το γράμμα του νόμου, το κράτος είναι υποχρεωμένο όχι απλώς να σέβεται αλλά και να προστατεύει το συγκεκριμένο δικαίωμα. Συνεπώς, η θρησκευτική ελευθερία περιέχει τόσο αμυντική όσο και προστατευτική αξίωση έναντι του κράτους αλλά και απέναντι στους ιδιώτες.

Η θρησκευτική ελευθερία, ως αμυντικό δικαίωμα, συνίσταται στην αξίωση κάθε ανθρώπου να απέχουν τόσο οι φορείς της δημόσιας εξουσίας όσο και οι ιδιώτες από οποιαδήποτε ενέργεια περιέχει διάκριση λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η αρχή της θρησκευτικής ισότητας, ως ειδικότερη εκδήλωση της αρχής της ισότητας, απαγορεύει κάθε διαφορετική, άνιση μεταχείριση βασιζόμενη στη διαφορετικότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Συνεπώς, το δικαίωμα ως αμυντικό (απαίτηση αποχής) έχει απόλυτο χαρακτήρα και στρέφεται κατά παντός (*erga omnes*). Αποδέκτες του δικαιώματος δεν είναι μόνο οι φορείς της κρατικής εξουσίας αλλά και οι ιδιώτες. Το δικαίωμα «τριτενεργεί», αναπτύσσει διαπροσωπική ενέργεια. Ο συντακτικός νομοθέτης αντιμετωπίζει τον κίνδυνο και προστατεύει το δικαίωμα ανεξάρτητα από την πηγή του κινδύνου, αδιαφορώντας αν η «απειλή» προέρχεται από τη δημόσια ή από την ιδιωτική εξουσία. Άρα, τόσο το κράτος όσο και οι ιδιώτες είναι υποχρεωμένοι από το Σύνταγμα να σέβονται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των άλλων και να απέχουν από οποιασδήποτε μορφής προσβολή τους. Η θεμελίωση της τριτενέργειας του δικαιώματος προκύπτει από το ίδιο το συνταγματικό κείμενο και είναι γενική (άρθρο 25παρ.1εδ.γ) και ειδική (το Σύνταγμα αναφέρει στο άρθρο 13παρ.1 ότι η θρησκευτική ελευθερία είναι «απαραβίαστη»).

Πέρα από την αμυντική το δικαίωμα έχει και προστατευτική διάσταση. Θεμελιώνεται αξίωση των ανθρώπων έναντι του κράτους για την προστασία του δικαιώματος. Οι φορείς του δικαιώματος δεν έχουν μόνο αξίωση αποχής αλλά και προστασίας του δικαιώματός τους. Αποδέκτης της προστατευτικής διάταξης του δικαιώματος είναι μόνο η κρατική εξουσία, όχι οι ιδιώτες. Η συνταγματική διάταξη αναφέρει ότι

τελείται η λατρεία «υπό την προστασία των νόμων». Αυτό σημαίνει ότι η Πολιτεία είναι υποχρεωμένη να λάβει όλα τα απαραίτητα μέτρα που θα εξασφαλίζουν την ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος. Δηλαδή, στο δικαίωμα των ανθρώπων για προστασία αντιστοιχεί συνταγματική υποχρέωση του κράτους. Η κρατική εξουσία στο σύνολό της οφείλει να προστατεύει το δικαίωμα. Η νομοθετική εξουσία με τη θέσπιση κατάλληλων μέτρων, η εκτελεστική κατά την εκτέλεση των μέτρων και η δικαστική κατά την απονομή της δικαιοσύνης.

Συμπερασματικά, η θρησκευτική ελευθερία ως αμυντικό δικαίωμα ισχύει *erga omnes* (τριτενεργεί) ενώ ως προστατευτικό δικαίωμα δεσμεύει μόνο την κρατική εξουσία (οι ιδιώτες οφείλουν να σέβονται όχι όμως και να προστατεύουν τους φορείς του δικαιώματος).

Περιορισμοί του δικαιώματος

Για τη διαπίστωση της ύπαρξης θεμιτών περιορισμών αναφορικά με το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως και σε κάθε δικαίωμα, γίνεται διάκριση μεταξύ της γενικής σχέσης (κυριαρχικής και κοινωνικής) και των ειδικών σχέσεων στις οποίες τίθεται ζήτημα άσκησης του δικαιώματος.

Γενική σχέση

1. Στο επίπεδο της γενικής σχέσης ισχύει και εδώ ό,τι ισχύει για κάθε ατομικό δικαίωμα. Η άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας υπόκειται στους νόμους «γενικής ισχύος», νόμοι που ισχύουν αδιάκριτα σε μια έννομη τάξη. Πρόκειται, στην ουσία, για «καθολικές ρήτρες» που βρίσκονται διατυπωμένες σε γενικές διατάξεις του Συντάγματος και, κατά περίπτωση, απολαμβάνουν ειδικής μνείας σε ειδικότερες διατάξεις. Αυτό σημαίνει πως κι αν ακόμα δεν προβλέπονταν ειδικά στο κείμενο της συγκεκριμένης διάταξης, θα ίσχυαν προερχόμενες από γενικότερες διατάξεις στο περιεχόμενο των οποίων περιλαμβάνονται οι ειδικότερες αυτές εκδηλώσεις. Συγκεκριμένα στον τομέα της θρησκευτικής ελευθερίας, αυτή ασκείται νόμιμα όταν δεν προσβάλλει αφενός τα δικαιώματα των άλλων και αφετέρου το Σύνταγμα (και τους σύμφωνους μ' αυτό νόμους) και τα χρηστά ήθη. Οι ρήτρες αυτές βρίσκονται ρητά διατυπωμένες στη συνταγματική διάταξη που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 13) αλλά κι αν ακόμα δεν τύχαιναν ειδικής αναφοράς, θα ίσχυαν

στο πλαίσιο των άρθρων 5παρ.1 και 25 του Συντάγματος. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν πρόκειται για περιορισμούς αλλά για «οριοθετήσεις». Τίθενται, δηλαδή, τα όρια μέσα στα οποία μπορεί να ασκηθεί το δικαίωμα.

Ειδικότερα, το άρθρο 13παρ.2 αναφέρει πως η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει τα χρηστά ήθη. Δεν είναι περιορισμός αλλά οριοθέτηση δεδομένου ότι κανενός δικαιώματος η άσκηση δεν μπορεί να προσβάλλει τα χρηστά ήθη. Η λατρεία ασκείται μέχρι εκεί που δεν προσβάλλονται τα χρηστά ήθη. Αντίστοιχα, στο ίδιο άρθρο στην παράγραφο 4 προβλέπεται η συμμόρφωση των φορέων του δικαιώματος προς τους νόμους. Η λατρεία είναι ελεύθερη όταν δεν προσβάλλεται το Σύνταγμα και οι νόμοι.

2.Πέρα από τις οριοθετήσεις αυτές, η συνταγματική διάταξη προβλέπει δύο υποχρεωτικού χαρακτήρα συμπεριφορές. Η μια αναφέρεται στην απαγόρευση του προσηλυτισμού και η άλλη στην επιβολή όρκου. Η απαγόρευση του προσηλυτισμού εμπίπτει στο πεδίο της γενικής σχέσης ενώ η επιβολή όρκου στο πεδίο των ειδικών σχέσεων.

Ο προσηλυτισμός αποτελεί την προσπάθεια διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση του άλλου, με σκοπό τη μεταβολή της, η οποία γίνεται με αθέμιτα μέσα. Πρόκειται για ανθρώπινη συμπεριφορά που προσιδιάζει στον «προσεταιρισμό» και αφορά τη δράση υπέρ ενός δόγματος και εναντίον κάποιου άλλου. Το στοιχείο που διαφοροποιεί τις δύο έννοιες και καθιστά τον προσεταιρισμό νόμιμο και τον προσηλυτισμό παράνομο είναι πως ο τελευταίος πραγματοποιείται με αθέμιτα μέσα. Ως τέτοια νοούνται οι παροχές ή υποσχέσεις παροχών με αντάλλαγμα παροχές ή υπηρεσίες, η εκμετάλλευση της πνευματικής αδυναμίας, απειρίας ή εμπιστοσύνης κάποιου. Σε καμία περίπτωση δεν απαγορεύεται η εξωτερίκευση της θρησκευτικής συνείδησης ή η μεταβολή του θρησκευάτος παρά μόνο όταν γίνεται με απαγορευμένα μέσα. Άλλωστε κάτι τέτοιο θα έθιγε τον πηρύνα της θρησκευτικής ελευθερίας. Τέλος, ο προσηλυτισμός απαγορεύεται υπέρ κάθε θρησκείας, όχι μόνο υπέρ της επικρατούσας.

Η απαγόρευση του προσηλυτισμού αποτελεί οιονεί περιορισμό. Απαγορεύεται η άσκηση ενός συνταγματικού δικαιώματος με ρητή αναφορά σε συγκεκριμένη συμπεριφορά. Πρόκειται για μια «ρυθμιστική συμφωνία», για μια ειδική ρύθμιση που αυτονομείται λεκτικά από τη γενική και μέσω της οποίας η τελευταία εξειδικεύεται. Γι' αυτόν το λόγο αφενός η απαγόρευση του προσηλυτισμού θα απαγορευόταν ακόμα κι αν δεν υπήρχε η ειδική αυτή ρύθμιση και, αφετέρου, ο περιορισμός αυτός θα

μπορούσε να θεσπιστεί και με απλό νόμο που δεν θα ήταν αντισυνταγματικός δεδομένου ότι, ουσιαστικά, δεν περιορίζει το δικαίωμα.

Ειδικές σχέσεις

Όπως κάθε δικαίωμα, έτσι και η θρησκευτική ελευθερία αναπτύσσεται και ασκείται στο πλαίσιο επιμέρους θεσμών και εννόμων σχέσεων (εκπαίδευση, εργασία κτλ). Στις περιπτώσεις αυτές ενδέχεται να υπάρχουν ρητά και μη ρητά προβλεπόμενοι περιορισμοί. Στην περίπτωση μη ρητών περιορισμών, προκειμένου αυτοί να μην αντίκεινται στο Σύνταγμα, πρέπει να υπάρχει αιτιώδης συνάφεια.

1. Σχετικά με τη θρησκευτική ελευθερία, προβλέπεται ένας ρητός περιορισμός (και μάλιστα γνήσιος), αυτός της επιβολής όρκου. Λέγοντας όρκο εννοούμε τη διαβεβαίωση κάποιου γεγονότος μέσω της επίκλησης ενός παράγοντα. Ο όρκος, δηλαδή, αποτελείται από δύο στοιχεία: το «επικλητικό» και το «βεβαιωτικό». Μπορεί να είναι όρκος αλήθειας, όταν αυτός που ορκίζεται βεβαιώνει ότι θα καταθέσει την αλήθεια, και όρκος πίστης, όταν βεβαιώνει την τήρηση ορισμένης συμπεριφοράς, πράξης ή παράλειψης. Με κριτήριο το περιεχόμενό του διακρίνεται σε θρησκευτικό (επίκληση θείου) και σε πολιτικό (επίκληση τιμής και συνείδησης). Ο συντακτικός νομοθέτης εξουσιοδοτεί τον κοινό να ορίσει τις περιπτώσεις στις οποίες αυτός ο περιορισμός ενεργοποιείται. Πρόκειται, δηλαδή, για επιφύλαξη νόμου.

Η επιβολή θρησκευτικού όρκου συνιστά περιορισμό εφόσον πραγματοποιείται συρρίκνωση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας δεδομένου ότι κάποιοι φορείς της δε θέλουν να επικαλεστούν το θείο ή δεν τους επιτρέπει η θρησκεία τους να το κάνουν ή δε θέλουν να αποκαλύψουν το θρησκευτικό τους φρόνημα. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, που ο κοινός νομοθέτης, κατ' εξουσιοδότηση του συντακτικού, έχει θεσπίσει την επιβολή όρκου, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί τον πολιτικό όρκο.

2. Εκτός από τους ρητούς, εμφανίζονται και μη ρητοί περιορισμοί οι οποίοι προκύπτουν, σε κάθε περίπτωση, από τις συνταγματικές διατάξεις αλλά δεν αναφέρονται ρητά. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ενεργοποιείται η προϋπόθεση της αιτιώδους συνάφειας. Οι μη ρητοί περιορισμοί μπορεί να ανακύψουν στο πεδίο των εργασιακών, οικογενειακών κληρονομικών, εκπαιδευτικών κτλ σχέσεων. Αν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια ανάμεσα στον περιορισμό και στο θεσμό που αυτός επιβάλλεται, τότε είναι θεμιτός (θεσμική προσαρμογή). Αν όχι, είναι αντισυνταγματικός, συνιστά ανεπίτρεπτη διάκριση και δεν εφαρμόζεται. Π.χ. είναι αντισυνταγματική η απόλυση εργαζομένου επειδή άλλαξε θρήσκευμα. (ανάμεσα στη θρησκευτική συνείδηση και

στην παροχή εργασίας δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια). Αν, όμως, επρόκειτο για εργαζόμενο σε θρησκευτικό σωματείο, τότε η απόλυσή του για τον ίδιο λόγο είναι θεμιτή και νόμιμη, εφόσον η θρησκευτική συνείδηση αποτελεί συστατικό στοιχείο της παρεχόμενης εργασίας. Αντίστοιχη συλλογιστική ακολουθείται σε όλες τις περιπτώσεις.

Η θρησκευτική ελευθερία είναι απόλυτη ή σχετική;

Ορμώμενοι από τις συνταγματικές διατάξεις που σχετίζονται με τη θρησκευτική ελευθερία και εντοπίζονται σε διάφορα σημεία του ισχύοντος Συντάγματος, ορισμένοι συγγραφείς έθεσαν το ζήτημα της σχετικότητας ή μη της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας. Έχουν διατυπωθεί δύο διαφορετικές απόψεις σχετικά με το ζήτημα αυτό.

Κατά την πρώτη άποψη (Μάνεσης) η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας είναι σχετική δεδομένου ότι η άσκησή της υπόκειται σε οριοθετήσεις και περιορισμούς. Αρχικά, ο συντακτικός νομοθέτης προβαίνει, στο άρθρο 3 του Συντάγματος, στο χαρακτηρισμό μιας θρησκείας, της ορθόδοξης χριστιανικής, ως επικρατούσας. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται να γίνεται μια διάκριση υπέρ της σε σχέση με τα υπόλοιπα δόγματα που υπάρχουν και βρίσκουν απήχηση μεταξύ των Ελλήνων. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν ισχύει δεδομένου ότι ο χαρακτηρισμός της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας ως επικρατούσας δε συνεπάγεται προνόμια και γενικότερα ευμενέστερη μεταχείριση γι' αυτήν συγκριτικά με τις άλλες γνωστές θρησκείες.

Ως άλλο επιχείρημα υπέρ της άποψης αυτής προβάλλεται το γεγονός ότι το άρθρο 13παρ.2 κάνει λόγο για άσκηση του δικαιώματος υπό την προστασία των νόμων, άρα με την επιφύλαξη του νόμου. Όμως, τα ατομικά δικαιώματα στο σύνολό τους, κατά την άσκησή τους, υπόκεινται στους γενικούς νόμους του κράτους και, συνεπώς, μιλάμε για οριοθετήσεις (στοιχείο απαραίτητο για την αρμονική συνύπαρξη και άσκηση των δικαιωμάτων) και όχι για περιορισμούς.

Ως τρίτο επιχείρημα προβάλλεται ο θρησκευτικός όρκος που, ναί μεν δεν είναι υποχρεωτικός για όλους αλλά εναπόκειται στην κρίση του κοινού νομοθέτη να ορίσει τις περιπτώσεις όπου καθίσταται υποχρεωτικός, για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και για τους βουλευτές είναι. Ωστόσο, υπάρχει πάντα η δυνατότητα επιλογής του πολιτικού όρκου.

Τέλος, το μάθημα των θρησκευτικών είναι υποχρεωτικό και διδάσκεται στα σχολεία της δημοτικής και της μέσης εκπαίδευσης. Υπάρχει, όμως, πάντα η δυνατότητα αποχής από την παρακολούθησή του για λόγους θρησκευτικών πεποιθήσεων. Επίσης, η Κυριακή έχει καθιερωθεί ως υποχρεωτική αργία και στην Ελλάδα ισχύει το χριστιανικό εορτολόγιο. Όμως, στο σημείο αυτό δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει τον ορθόδοξο χριστιανισμό και γενικά έχει δημιουργηθεί ένας στενότατος δεσμός ανάμεσα στον ελληνισμό και την ορθοδοξία για ιστορικούς λόγους.

Η αντίθετη άποψη υποστηρίζει πως από τα στοιχεία αυτά δεν προκύπτει σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας διότι αφενός (όπως προείπα) καμία προνομιακή μεταχείριση της επικρατούσας θρησκείας δεν προκύπτει από το χαρακτηρισμό της ως τέτοιας και αφετέρου ο δεν προκύπτει κατοχύρωση του χριστιανισμού ως θεσμού. Ανταποκρινόμενη περισσότερη στην ελληνική πραγματικότητα και, συνεπώς, ορθότερη είναι κατά τη γνώμη μου η δεύτερη άποψη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Σύγκρουση δικαιωμάτων

Προκειμένου να γίνει αποδεκτό το γεγονός ότι υπάρχουν περιπτώσεις σύγκρουσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, πρέπει να δεχτούμε την απόλυτη τριτενέργειά τους. Πράγματι, τα ατομικά δικαιώματα τριτενεργούν, έχουν διαπροσωπική ενέργεια.

Ως σύγκρουση των θεμελιωδών δικαιωμάτων νοείται το γεγονός ότι η άσκηση ενός δικαιώματος από το φορέα του εμποδίζει την άσκηση του ίδιου ή κάποιου άλλου από άλλον φορέα.

Στην πρώτη περίπτωση, το ίδιο δικαίωμα δεν μπορεί να ασκηθεί ταυτόχρονα από περισσότερους φορείς. Π.χ. στην περίπτωση της πεζής και οδικής κυκλοφορίας. Οι φορείς των συγκρουόμενων δικαιωμάτων υπόκεινται σε αμοιβαίους περιορισμούς της ελευθερίας τους. Άλλωστε, ας μη λησμονούμε πως η ελευθερία των άλλων δεν αποτελεί μόνο το όριο αλλά ταυτόχρονα και την προϋπόθεση της δικής μας ελευθερίας και το αντίστροφο.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά διαφορετικά δικαιώματα περισσοτέρων φορέων που δεν μπορούν να ασκηθούν ταυτόχρονα διότι η άσκηση του ενός αναπόφευκτα αποκλείει την άσκηση του άλλου. Στην περίπτωση αυτή η επίλυση της σύγκρουσης δεν μπορεί να γίνει μέσω του Συντάγματος εφόσον ο συντακτικός νομοθέτης δεν προβλέπει ιεράρχηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά, αντιθέτως, τα θεωρεί ισοδύναμα. Συνεπώς, εναπόκειται στην κρίση του αρμοδίου κάθε φορά οργάνου να αποφασίσει ποιο από τα δύο δικαιώματα θα ασκηθεί και ποιού η άσκηση θα πρέπει να αποκλεισθεί. Το όργανο αυτό έχει διακριτική ευχέρεια να αποφασίσει. Τα κριτήρια που θα χρησιμοποιήσει για να καταλήξει στην απόφασή του πρέπει να είναι αντικειμενικά. Απαλλαγμένα από ενδεχόμενες προσωπικές, υποκειμενικές αντιλήψεις, διότι πρόκειται για ζήτημα πραγματικό, και με γνώμονα την αρχή της αναλογικότητας.

Τέλος, το ίδιο το Σύνταγμα επιλύει την περίπτωση της σύγκρουσης των δικαιωμάτων, όταν κάποιο απ'αυτά ασκείται καταχρηστικά, απαγορεύοντας την καταχρηστική άσκηση των δικαιωμάτων ως γενική αρχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Τέχνη και θρησκεία

α. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η σχέση ανάμεσα στα δύο θεμελιώδη δικαιώματα της ελευθερίας της τέχνης και της θρησκευτικής ελευθερίας είναι ένα ζήτημα που έχει κατά καιρούς ανακύψει σε παγκόσμιο επίπεδο και έχει απασχολήσει την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα αλλά και τα ελληνικά δικαστήρια.

Αποδεδειγμένο στην πάροδο του χρόνου είναι το γεγονός ότι δεν πρόκειται για δύο ασύνδετα μεταξύ τους δικαιώματα. Αντιθέτως, η τέχνη και οι εκφραστές της συχνά αντλούν θέματα και επηρεάζονται από το χώρο της θρησκείας. Πολλά έργα τέχνης (πίνακες ζωγραφικής, λογοτεχνικά κείμενα, θεατρικά έργα, κινηματογραφικές ταινίες κτλ) έχουν θρησκευτικό περιεχόμενο. Εκτός, όμως, από πηγή έμπνευσης η θρησκεία έχει φτάσει στο σημείο να θεωρείται «αντίπαλος» της τέχνης, τροχοπέδη για την τέχνη. Αυτό αποδεικνύεται και από τη νομολογία. Ζητήματα προσβολής της θρησκείας από την τέχνη έχουν αποτελέσει αντικείμενο δικών.

Η ελευθερία της τέχνης περιορίζεται για δύο λόγους. Αφενός, σε περιπτώσεις προσβολής των κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με τις ερωτικές σχέσεις (τα λεγόμενα «άσεμνα») και, αφετέρου, για λόγους προσβολής των θρησκευτικών αξιών και πεποιθήσεων των πολιτών.

Στην παρούσα χρονική στιγμή ενδιαφέρει ο περιορισμός της τέχνης λόγω προσβολής του θρησκευτικού συναισθήματος. Ζητείται, λοιπόν, από τους πολίτες που έχουν θιγεί η απαγόρευση του συγκεκριμένου έργου τέχνης που «ενοχλεί» τα θρησκευτικά τους πιστεύω. Ο λόγος απαίτησης της απαγόρευσης δεν είναι εύκολα κατανοητός και αντιληπτός. Αυτό συμβαίνει διότι κανείς δεν υποχρεώνεται π.χ. να δει ένα ζωγραφικό πίνακα, μια κινηματογραφική ταινία ή να διαβάσει ένα λογοτεχνικό βιβλίο των οποίων το περιεχόμενο κρίνεται, κατά τις αντιλήψεις του, ως βλάσφημο. Συνεπώς, υπάρχει τρόπος αυτοπροστασίας, αυτός της αποχής από ενδεχόμενη επαφή με το συγκεκριμένο έργο τέχνης. Δεν πρόκειται για εξατομικευμένη προσβολή. Ο μοναδικός, λοιπόν, λόγος για τον οποίο ζητείται η απαγόρευση είναι η αντίληψη ότι «κάτι που εγώ, προσωπικά, θεωρώ βλάσφημο, βλαβερό ή διεφθαρμένο δε θέλω να το δουν οι άλλοι». Πρόκειται για μια λανθασμένη αντίληψη διότι οι «άλλοι» είναι ξεχωριστά άτομα, με δικές τους αντιλήψεις και προσωπική κρίση, φορείς αυτόνομοι

όλων των ατομικών δικαιωμάτων. Συνεπώς, έχουν το αναφαίρετο δικαίωμα να κρίνουν μόνοι τους αν προσβάλλονται, θίγονται ή ενοχλούνται από κάποιο έργο τέχνης. Με τον τρόπο αυτό εκείνος που «ανησυχεί, σκέφτεται τους άλλους» στην ουσία δεν αναγνωρίζει την ατομικότητα των δικαιωμάτων.

Το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει έντονα τη νομολογία τόσο των ελληνικών όσο και των ευρωπαϊκών δικαστηρίων. Το διατακτικό των αποφάσεών τους συνήθως συμπίπτει, επιβάλλεται η απαγόρευση των έργων τέχνης που θεωρούνται βλάσφημα. Η διαφορά έγκειται στο σκεπτικό και στην αιτιολογία των αποφάσεων. Τα ελληνικά δικαστήρια προβάλλουν ως αιτιολογία την προσβολή της προσωπικότητας (στην οποία περιέχεται και η θρησκευτική ελευθερία) ενώ τα ευρωπαϊκά δικαστήρια αναγνωρίζουν την ανάγκη παροχής ειδικής προστασίας του θρησκευτικού συναισθήματος.

Πρόκειται για ένα ζήτημα λεπτό και ασαφές, όπως προκύπτει και από τη διαφορετική δικαστική αντιμετώπισή του. Στην ελληνική νομολογιακή πραγματικότητα η δικαστική απόφαση σχετικά με την απαγόρευση ή μη της κυκλοφορίας του βιβλίου του Μίμη Ανδρουλάκη Μν αποτελεί τομή όχι μόνο επειδή επέτρεψε την κυκλοφορία του βιβλίου αλλά επειδή αποδίδει ιδιαίτερη προσοχή στην ελευθερία της τέχνης.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια προσπάθεια μελέτης του ζητήματος μέσω της παρουσίασης κάποιων δικαστικών αποφάσεων σχετικών με το θέμα αυτό.

β. Υποθέσεις που απασχόλησαν τα ελληνικά δικαστήρια

«Ο τελευταίος πειρασμός»

Πρόκειται για μια ταινία του Martin Scorsese, βασισμένη στο ομώνυμο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη, της οποίας η προβολή σε συγκεκριμένες κινηματογραφικές αίθουσες της Αθήνας απασχόλησε το Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών το 1988.

Ένας ιερέας, ένας θεολόγος και οχτώ χριστιανικά σωματεία κατέθεσαν αίτηση ασφαλιστικών μέτρων με την οποία ζητούσαν, μεταξύ άλλων, την απαγόρευση προβολής της ταινίας και την κατάσχεσή της. Οι λόγοι που επικαλέστηκαν για να στηρίξουν την αίτησή τους ήταν διάφοροι. Το βασικό τους παράπονο, όμως, ήταν η προσβολή της προσωπικότητάς τους λόγω προσβολής του θρησκευτικού τους συναισθήματος. Το ζήτημα της προσβολής της προσωπικότητας ήταν αυτό που κυρίως απασχόλησε το δικαστή, ο οποίος προσπέρασε τα υπόλοιπα επιχειρήματα αρκούμενος σε απλές μνείες τους χωρίς ουσιαστική εξέτασή τους.

Στην ουσία, το ζήτημα που είχε ανακύψει ήταν αυτό της απαγόρευσης ενός έργου τέχνης επειδή το περιεχόμενό του δεν καλυπτόταν από τη διάταξη που κατοχυρώνει την καλλιτεχνική ελευθερία (ελευθερία της τέχνης). Επρόκειτο, δηλαδή, για μια σύγκρουση δύο συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων: της ελευθερίας της τέχνης από τη μια πλευρά και της θρησκευτικής ελευθερίας ως έκφανση της ελευθερίας της προσωπικότητας από την άλλη. Συνεπώς, ο δικαστής όφειλε να εξετάσει τα δικαιώματα αυτά και, δεδομένου ότι καμία ιεράρχηση δεν υφίσταται σχετικά με τα ατομικά δικαιώματα αλλά αυτά θεωρούνται ισοδύναμα, να προβεί σε μια στάθμιση συμφερόντων και εννόμων αγαθών ώστε να καταλήξει αν υπάρχει ή όχι προσβολή.

Ο δικαστής στη συγκεκριμένη περίπτωση έπραξε αντίθετα. Έθεσε ως βάση του δικανικού συλλογισμού την προστασία της προσωπικότητας όπως αυτή εκδηλώνεται στον Αστικό Κώδικα, άρθρο 57παρ.1 (διάταξη ιδιωτικού δικαίου) και επιχείρησε να τη συνδέσει με το άρθρο 2παρ.1 του Συντάγματος. Η σύνδεση αυτή έγινε μέσω της «έμμεσης τριτενέργειας» των ατομικών δικαιωμάτων, της αποδοχής ότι αυτά λειτουργούν όχι μόνο στο πλαίσιο της κάθετης σχέσης κράτους-πολιτών αλλά και στην οριζόντια σχέση μεταξύ ιδιωτών. Το άρθρο 2παρ.1 του Συντάγματος «τριτενεργεί» στη συγκεκριμένη περίπτωση αφού χρησιμοποιείται από το δικαστή για τον προσδιορισμό μιας αόριστης έννοιας (προσωπικότητα) που περιέχεται σε κανόνα ιδιωτικού δικαίου (άρθρο 57 ΑΚ). Έτσι το άρθρο 2παρ.1 του Συντάγματος λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος, εφόσον αποδέχεται ότι το θρησκευτικό συναίσθημα αποτελεί έκφανση της προσωπικότητας, του θρησκευτικού συναισθήματος με το άρθρο 57παρ.1 του ΑΚ. Συνεπώς αποδέχεται ότι η προσβολή του θρησκευτικού συναισθήματος συνιστά προσβολή της προσωπικότητας, πράγμα αυτονόητο αφού η προσωπικότητα είναι μια γενική έννοια που περιλαμβάνει το σύνολο των ιδεών, αντιλήψεων και πεποιθήσεων του ατόμου. Και αποφάνθηκε ότι υπάρχει προσβολή της προσωπικότητας και μάλιστα παράνομη (αφού αυτό απαιτεί το 57 ΑΚ) προσδίδοντας στο δημιουργό «κακοβουλία», άρα πρόθεση περιφρόνησης. Κι αυτό διότι στη συγκεκριμένη ταινία ο Χριστός «διακωμωδείται και χλευάζεται» με συνέπεια η εικόνα που παρουσιάζεται για Εκείνον να είναι υποτιμητική και αντίθετη με αυτήν που υπάρχει στο μυαλό κάθε χριστιανού. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανείς δεν απέδειξε την προσβολή αυτή η οποία εξελήφθη ως δεδομένη. Κανείς δεν εξήγησε, ούτε το δικαστήριο απαίτησε την απόδειξη της προσβολής.

Ο δικαστής, λοιπόν, εξέτασε το δικαίωμα που προσβάλλεται. Αντίθετα, άφησε ανεξέταστο το δικαίωμα που προσβάλλει, την ελευθερία της τέχνης. Στην απόφαση του δικαστηρίου δε γίνεται λόγος για την καλλιτεχνική ελευθερία παρά μόνο στο τέλος της απόφασης προκειμένου να επισημανθεί ότι το περιεχόμενο του έργου δεν εμπίπτει στο περιεχόμενο του άρθρου 16παρ.1 του Συντάγματος, η οποία όμως δεν είχε εξετασθεί! Και με την υπ' αριθμόν 17115/1988 αποφάσισε ότι «δεν υπάρχει προστατεύσιμο δικαίωμα της καθής, που θα μπορούσε να τεθεί ως αντιμέτωπο του προσβαλλόμενου δικαιώματος της προσωπικότητας των αιτούντων, έκφανση του οποίου αποτελεί το θρησκευτικό τους συναίσθημα που προσβάλλεται. Εν όψει του ότι πιθανολογείται και κατεπείγουσα περίπτωση... συντρέχει περίπτωση προσωρινής δικαστικής προστασίας των αιτούντων».

Ο δικαστής, λοιπόν, δεν προέβη στην απαιτούμενη (σε περίπτωση σύγκρουσης θεμελιωδών δικαιωμάτων) στάθμιση συμφερόντων αλλά μάλλον «παρασύρθηκε» από υποκειμενικές κρίσεις και αντιλήψεις. Πέρα από την ενέργεια αυτή του δικαστή, στην ουσία ούτε προσβολή της προσωπικότητας υπήρξε δεδομένου ότι κανείς δεν εξανάγκασε το κοινό, είτε άμεσα είτε έμμεσα, να παρακολουθήσει την ταινία. Το κοινό ήταν πλήρως ενημερωμένο σχετικά με το περιεχόμενο της ταινίας αφενός γιατί οι άνθρωποι που διαλέγουν αυτόν τον τρόπο ψυχαγωγίας είναι γνώστες του τι θα παρακολουθήσουν και αφετέρου, είχαν τη δυνατότητα να ενημερωθούν για το περιεχόμενο της ταινίας, λόγω των διαστάσεων που είχε πάρει το θέμα, από τα μέσα ενημέρωσης και τις δημόσιες συζητήσεις.

Συνεπώς, ζήτημα προσβολής της προσωπικότητας δεν τίθεται παρά μόνο αν η προσβολή αυτή είναι εξατομικευμένη, κάτι που στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν προκύπτει. Η αντίθετη παραδοχή θα οδηγούσε σε απαγόρευση της διακίνησης ιδεών και στην άσκηση της ελευθερίας της προσωπικότητας σε βάρος της αντίστοιχης ελευθερίας των άλλων.

«Μ'»

Πρόκειται για ένα βιβλίο του Μίμη Ανδρουλάκη που προκάλεσε αντιδράσεις ορισμένων χριστιανών ορθοδόξων αναγνωστών, λόγω μιας αναφοράς, σε τμήμα του βιβλίου, στη σχέση που είχε αναπτύξει ο Ιησούς με τη Μαγδαληνή, με σαφή υπονοούμενα ότι επρόκειτο για σεξουαλική σχέση. Οι προσβληθέντες αναγνώστες προσέφυγαν στη δικαιοσύνη με το αίτημα της προσβολής της προσωπικότητάς τους (άρθρο 57 ΑΚ) μέσω της προσβολής του θρησκευτικού τους συναίσθηματος.

Η απόφαση αυτή αποτελεί «τομή» στην ελληνική νομολογία όχι μόνο διότι δεν έκανε δεκτό το αίτημα για απαγόρευση της κυκλοφορίας του βιβλίου αλλά κυρίως διότι εξέτασε καίρια ζητήματα συναφή με το επίδικο θέμα και κατέληξε σε συμπεράσματα με σαφή τρόπο. Καταρχήν, αναγνώρισε την ως κρίσιμη, και άρα εφαρμοστέα, τη σχετική με την ελευθερία της τέχνης διάταξη (άρθρο 16παρ.1 του Συντάγματος). Επίσης, απέρριψε το επιχείρημα για προσβολή της προσωπικότητας των αιτούντων. Σχετικά με το άρθρο 16παρ.1 του Συντάγματος, κατέληξε στο συμπέρασμα αφενός ότι η ελευθερία της τέχνης χαίρει αυξημένης προστασίας σε σχέση με την ελευθερία του λόγου. Η ελευθερία της τέχνης δεν υπόκειται σε περιορισμούς (πέρα από τους γενικούς νόμους). Κατά συνέπεια, τα έντυπα που αποτελούν έργα τέχνης δεν υπόκεινται σε, πριν ή μετά την κυκλοφορία τους, κατάσχεση (ούτε στις περιπτώσεις που, σύμφωνα με το άρθρο 14παρ.3, κατ'εξάιρεση επιτρέπεται η κατάσχεση εντύπων). Αφετέρου τόνισε και «υπενθύμισε» ότι φορείς του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης δεν είναι μόνο ο δημιουργός αλλά και το κοινό. Συνεπώς, στην περίπτωση αυτή προκύπτει σύγκρουση του ιδίου δικαιώματος επί της προσωπικότητας από τη μια πλευρά εκείνων που ζητούν την απαγόρευση της κυκλοφορίας του βιβλίου και από την άλλη πλευρά εκείνων που ζητούν ελεύθερη πρόσβαση στα έργα τέχνης. Αν και δε διατυπώνεται σαφώς, στην περίπτωση αυτή φαίνεται να υπερτερεί το δικαίωμα στην πρόσβαση.

Σχετικά με το άρθρο 57παρ.1 ΑΚ (προσβολή προσωπικότητας), το δικαστήριο αποφάσισε ότι δε συντρέχει περίπτωση προσβολής διότι αυτή δεν είναι εξατομικευμένη και δε θίγει την αξία του ανθρώπου (άρθρο 2παρ.1 του Συντάγματος). Δεν προκύπτει κακοβουλία του δημιουργού με σκοπό την καθύβριση της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας και άρα προσβολή της προσωπικότητάς τους μέσω της προσβολής του θρησκευτικού τους συναισθήματος. Αυτό συμβαίνει επειδή ο δημιουργός κινείται σε ένα επίπεδο υπερβατικό και μυθοπλαστικό. «Τέτοια προσβολή της προσωπικότητας των αιτούντων και μάλιστα ως πλήττουσα ειδικά και συγκεκριμένα το θρησκευτικό τους συναίσθημα δεν μπορεί να θεωρηθεί κατ'αντικειμενική κρίση ότι επιφέρει η μυθοπλασία της λογοτεχνίας και της ποίησης και στην προκειμένη περίπτωση όσα αναφέρονται στις...παρατιθέμενες περικοπές αν ληφθεί υπόψη ότι το περιεχόμενο τούτου...κινείται στο χώρο του παράδοξου, της αλληγορίας και της φαντασίας ώστε ουδεμία φράση να εκλαμβάνεται τοις μετρητοίς και να θεωρείται ότι αποβλέπει σε προσβολή του θρησκευτικού συναισθήματος και σε φτηνό σκανδαλισμό του αναγνώστη» (απόφαση 5208/2000).

Ουσιαστικά, όσοι επικαλούνται προσβολή της προσωπικότητάς τους, εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους απέναντι σε αντιλήψεις που διαφέρουν από τις δικές τους, τις οποίες θεωρούν βλάσφημες και των οποίων τη διάδοση θέλουν να αποτρέψουν. Αν κάποιος προσβάλλεται από τέτοιου είδους αντιλήψεις μπορεί απλά να μην έρθει σε επαφή με τους φορείς τους. Κανείς δεν εξανάγκασε τους συγκεκριμένους αναγνώστες να προβούν στην αγορά του βιβλίου. Η «οικεία βουλήσει» προσβολή της προσωπικότητας δεν αξιώνει προστασία. Αλλά κι αν ακόμα δεχτούμε ότι υπάρχει προσβολή της προσωπικότητας, η ελευθερία της τέχνης υπερτερεί εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου.

Η απόφαση απέρριψε τις αιτήσεις των εναγόντων και η κυκλοφορία του βιβλίου ουδέποτε απαγορεύτηκε. Φάνηκε, λοιπόν, η υπεροχή της ελευθερίας της τέχνης, ως απόλυτης ελευθερίας.

«Έκθεση Outlook»

Πρόκειται για μια έκθεση στο πλαίσιο της πολιτιστικής Ολυμπιάδας το έτος 2003. Ανάμεσα στα έργα τέχνης ήταν κι ένας πίνακας του Βέλγου Thierry de Cordier στον οποίο απεικονιζόταν ένα πέος, ένας σταυρός και μια φιγούρα καλυμμένη, μάλλον ο Ιησούς. Το έργο είχε τον τίτλο «Asperges me» που σημαίνει «Πότισέ με». Το έργο προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και είχε ως συνέπεια την αποκαθήλωσή του. Μέλη της ένωσης «www.artlook.gr» προσέφυγαν στην Ανεξάρτητη Αρχή «Συνήγορος του Πολίτη» και της ζήτησαν να ερευνήσει κατά πόσο η αποκαθήλωση του πίνακα ήταν σύμφωνη με τη θρησκευτική ελευθερία. Η Ανεξάρτητη Αρχή κατέληξε στα εξής πορίσματα: α) εντόπισε τη σύγκρουση ανάμεσα στην ελευθερία της τέχνης και τη θρησκευτική ελευθερία β) θεώρησε τον ισχυρισμό περί προσβολής της προσωπικότητας «προσχηματικό και αβάσιμο» και γ) υπήρχε τρόπος εναρμόνισης των συγκρουόμενων δικαιωμάτων ώστε να προστατευτούν οι θιγόμενοι πολίτες από τη μια πλευρά και οι πολίτες που ήθελαν να έχουν πρόσβαση από την άλλη. Πρότεινε, π.χ., την τοποθέτηση του πίνακα σε ειδικό χώρο και την τοποθέτηση μιας προειδοποιητικής πινακίδας ότι η θέασή του ενδέχεται να προσβάλλει το θρησκευτικό συναίσθημα ορισμένων.

Φαίνεται, λοιπόν, από το πόρισμα του «Συνηγόρου του Πολίτη» ότι η ελευθερία της τέχνης προστατεύεται ιδιαίτερα και, συνεπώς, έκρινε την αποκαθήλωση του πίνακα ασυμβίβαστη με αυτήν. Ωστόσο, το προτεινόμενο μέτρο είναι λανθασμένο διότι αντιμετωπίζει τον πίνακα ως «δυνάμει προσβλητικό και καλλιεργεί προκατάληψη».

Στο κλητήριο θέσπισμα που ακολούθησε, χρησιμοποιήθηκαν από τον εισαγγελέα χαρακτηρισμοί («κατάπτυστο έργο τέχνης») που φέρουν υποκειμενική χροιά και φαίνεται να εκφράζουν προσωπικές αντιλήψεις του ίδιου, κάτι που δεν επιτρέπεται. Η δίκη είναι ακόμα εκκρεμής.

«Τα κόμικς του Haderer»

Πρόκειται για μια σειρά από εικονογραφήματα που παρουσιάζουν τη ζωή του Χριστού. Ο σκιτσογράφος παρουσιάζει τον Ιησού να εισπνέει λιβάνι (με σαφή παραλληλισμό του λιβανιού προς το χασίς) με συνέπεια τα θαύματα που φέρεται να έκανε να μην είναι τίποτε άλλο από δημιούργημα της φαντασίας του. Το αδίκημα που του αποδόθηκε ήταν η καθύβριση θρησκευμάτων (άρθρο 199 ΠΚ). Μετά από μια σειρά βουλευμάτων που τον κήρυτταν ένοχο, το Εφετείο Αθηνών τον αθώωσε με την υπ' αριθμόν 4532/2005 (αδημοσίευτη) απόφασή του. Ο λόγος αθώωσης ήταν πως το έργο είχε χιουμοριστικό περιεχόμενο και γι' αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί περιφρονητική και υβριστική εκδήλωση προς το πρόσωπο και τη ζωή του Χριστού. Συνεπώς, δε συντρέχει άμεσος δόλος του δημιουργού που απαιτείται για τη στοιχειοθέτηση του συγκεκριμένου εγκλήματος. «Δε στοιχειοθετεί τη νομοτυπική μορφή του εγκλήματος της καθύβρισης θρησκευμάτων, τουλάχιστον ως προς την υποκειμενική υπόσταση και ιδίως ως προς το στοιχείο της κακοβουλίας».

Ανεξάρτητα από την παραπάνω απόφαση (η απόδειξη του άμεσου δόλου είναι δυσχερές ζήτημα ως προς την απόδειξή του) οι πεποιθήσεις των ανθρώπων γενικά και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, ως ειδικότερη εκδήλωσή τους, δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα έννομης προστασίας από μη εξατομικευμένες επιθέσεις και δεν μπορούν να αποτελέσουν τροχοπέδη για την εκδήλωση διαφορετικών αντιλήψεων.

Επίλογος:

Υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στην τέχνη και τη θρησκεία?

Προκειμένου να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αν, πέρα από τις όποιες αντιδράσεις πολιτών και δικαστικές μάχες που εύλογα δίνουν την εντύπωση ότι τέχνη και θρησκεία συγκρούονται, πράγματι υφίσταται σύγκρουση ανάμεσα στα δύο αυτά θεμελιώδη δικαιώματα, αρκεί να μελετηθεί προσεκτικά η διάταξη που κατοχυρώνει την ελευθερία της τέχνης. Το άρθρο 16παρ.1 του Συντάγματος ορίζει ρητά ότι «η τέχνη είναι ελεύθερη». Ο συντακτικός νομοθέτης επέλεξε, από όλες τις μορφές έκφρασης και λόγου, να κατοχυρώσει ξεχωριστά μόνο την τέχνη, αυτονομώντας την, κατά κάποιο τρόπο, από την ελευθερία του λόγου. Άλλωστε, ρητά ορίζεται ότι τα έντυπα που αποτελούν έργα τέχνης δεν υπόκεινται σε κατάσχεση, εξαιρώντας τα έτσι από τους περιορισμούς που εφαρμόζονται στα λοιπά έντυπα (άρθρο 14παρ.3 του Συντάγματος). Συνέπεια τούτου είναι ότι ο συντακτικός νομοθέτης τοποθετεί την τέχνη στην υψηλότερη βαθμίδα της αξιολογικής κλίμακας των τρόπων έκφρασης και της αποδίδει αυξημένη προστασία. Ο κοινός νομοθέτης δε δικαιούται να θέσει ειδικούς περιορισμούς στην τέχνη εφόσον δεν έχει εξουσιοδότηση να το κάνει. Ο οποιοσδήποτε περιορισμός από πλευράς του θα ήταν αντισυνταγματικός. Σύμφωνα με τα προεκτεθέντα αμφισβητείται ακόμα κι αυτή η διάταξη του Ποινικού Κώδικα για την καθύβριση θρησκευάτου (άρθρο 199). Το ζήτημα, πάντως, δεν αφορά μόνο τους ειδικούς περιορισμούς που μπορεί να θεσπιστούν σε βάρος της τέχνης (όπως π.χ. ο ενδεχόμενος μη αποκλεισμός της κατάσχεσης) αλλά τον αποκλεισμό ουσιαστικών περιορισμών της τέχνης γενικά. Κανένας περιορισμός στην τέχνη, ούτε γενικός ούτε ειδικός.

Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η τέχνη περιορίζεται ήδη από τους γενικούς νόμους, εκείνους που δεν αφορούν συγκεκριμένο δικαίωμα ή τεχνοτροπία αλλά εφαρμόζονται γενικώς σε όλα τα δικαιώματα. Στην ουσία, δεν πρόκειται για περιορισμούς αλλά για οριοθετήσεις. Έτσι κι αλλιώς δε θίγουν τον πηρύνα της ελευθερίας της τέχνης αλλά αποτελούν τα όρια άσκησης της. Δε συνιστούν άμεσους περιορισμούς αλλά έμμεσους, συμπτωματικούς περιορισμούς. Αυτό είναι και το λεπτό σημείο που πρέπει να διευκρινιστεί. Όταν μιλάμε για περιορισμούς της ελευθερίας της τέχνης, δεν εννοούμε τους έμμεσους περιορισμούς, που αυτονόητα

εφαρμόζονται σε κάθε ατομικό δικαίωμα και δε συνδέονται με το δικαίωμα καθαυτό, αλλά για τους άμεσους περιορισμούς που πραγματικά συρρικνώνουν το περιεχόμενο του δικαιώματος. Αυτοί οι τελευταίοι δεν επιτρέπονται. Π.χ. ο ζωγράφος δεν έχει δικαίωμα να ζωγραφίσει σε ξένο τοίχο. Πρόκειται για περιορισμό έμμεσο γιατί δε συνέχεται με την ελευθερία της τέχνης αλλά προστατεύει άλλο έννομο αγαθό, αυτό της ιδιοκτησίας. Αντίθετα, η προσβολή της τιμής δεν επιτρέπεται να περιορίζει την ελευθερία της τέχνης, διότι αφορά σε αυτό το περιεχόμενο του δικαιώματος το οποίο και συρρικνώνει. Πρόκειται για άμεσο περιορισμό που δεν επιτρέπεται να θεσπιστεί σε βάρος της ελευθερίας της τέχνης.

Συνεπώς, δεν τίθεται ζήτημα σύγκρουσης των δύο δικαιωμάτων, αφού η προστασία της τέχνης είναι απόλυτη, δεν υπάρχουν περιορισμοί εφαρμοζόμενοι στο δικαίωμα αυτό. Και σε περίπτωση δυσαρέσκειας ορισμένων από το περιεχόμενο έργων τέχνης, σε περίπτωση που θίγεται το θρησκευτικό τους συναίσθημα, η αυξημένη προστασία που παρέχεται στην τέχνη από το συντακτικό νομοθέτη δεν επιτρέπει οποιαδήποτε «φίμωσή» της.

Θα αναρωτηθεί κανείς: Είμαι υποχρεωμένος να ανέχομαι την κυκλοφορία έργων τέχνης που προσβάλλουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις μου? Δεν έχω αξίωση κατά της Πολιτείας για προστασία της προσωπικότητάς μου? Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα είναι απλή και προφανής. Από τη στιγμή που δεν υφίσταται εξατομικευμένη προσβολή της προσωπικότητας κάποιου, δε στοιχειοθετείται αξίωση παροχής προστασίας της. Η «οικεία βουλήσει» προσβολή δεν προστατεύεται. Αν κάποιο έργο τέχνης σε ενοχλεί ως προς το περιεχόμενό του, μην έρχεσαι σε επαφή μαζί του.

Ο συλλογισμός προχωρεί: Ακόμα και όταν αυτό το έργο εκτίθεται δημόσια άρα, μοιραία έρχομαι σε επαφή μαζί του? Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι η ίδια. Ως ενήλικας έχεις τη δύναμη να προστατεύεις τον εαυτό σου. Μπορείς να το αποφύγεις.

Ο συλλογισμός ολοκληρώνεται: Εγώ είμαι ενήλικας και μπορώ να προστατεύσω τον εαυτό μου. Τα παιδιά μου, όμως, είναι ανήλικα και δεν μπορούν να αυτοπροστατευτούν. Στην περίπτωση αυτή, που πράγματι είναι ένα λεπτό ζήτημα δεδομένου ότι αφορά ανήλικους που επηρεάζονται και πλάθονται, διακρίνουμε στις δύο περιπτώσεις: Αν πρόκειται για ιδιωτικούς χώρους έκθεσης έργων τέχνης, τότε η ευθύνη ανήκει στους γονείς. Αυτοί μπορούν να απαγορεύσουν στο παιδί τους να έρθει σε επαφή με τα συγκεκριμένα έργα. Αν, όμως, πρόκειται για εκθέσεις σε δημόσιους χώρους, όπου η επαφή είναι αναπόφευκτη, μπορεί να επιβληθεί κάποιος περιορισμός ως προς τον τόπο παρουσίασης των έργων. Πάντα στην περίπτωση που

τα έργα αυτά κρίνονται βλαβερά (σύμφωνα με τους ειδικούς) για την ψυχосύνθεση των παιδιών.

Τέλος, σε κάθε περίπτωση όταν η τέχνη χρησιμοποιείται ως όπλο για να πληγούν και θιγούν δικαιώματα άλλων, δεν απολαμβάνει προστασία.

Περίληψη

Η ελευθερία της τέχνης και η θρησκευτική ελευθερία αποτελούν δύο συνταγματικά κατοχυρωμένα ατομικά δικαιώματα. Φαινομενικά δεν αλληλεπιδρούν η μία στην άλλη, ουσιαστικά υπάρχει σύνδεση των δύο όταν το περιεχόμενο ενός έργου τέχνης προκαλεί το θρησκευτικό συναίσθημα και ερεθίζει εκείνους που πρεσβεύουν το θιγόμενο δόγμα. Σ' αυτήν την περίπτωση φαίνεται να συγκρούονται τα δύο δικαιώματα και η θρησκεία να επιχειρεί να θέσει φραγμούς στην τέχνη. Στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει σύγκρουση ούτε πρέπει να τίθεται θέμα περιορισμού της τέχνης, δεδομένου ότι η τέχνη είναι ελεύθερη και η ελευθερία της τέχνης απόλυτη.

The freedom of art (artistic liberty) and the religious liberty comprise two constitutionally consolidated rights. At first glance, they give the impression of two independent rights but virtually the interaction between them is undoubted. There are times that the content of a work of art rankles or irritates those who follow a specific religion. They feel insulted and, as a result, demand the interference of justice in order to bury the hatchet and protect them. In that case it seems that not only the two rights are conflicted but also that the religion tries to restrain the art. The truth is that there is no conflict between them. Exactly because the Greek constitutional legislator considers the art free and the freedom of art absolute recognizing, in that way, her superiority towards all the other rights.

Βιβλιογραφία

- Αριστόβουλος Μάνεσης-Συνταγματικά δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις δ' έκδοση, Εκδόσεις Σάκκουλα
- Δαγτόγλου- Συνταγματικό δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα Α', Εκδόσεις Σάκκουλα 1991
- Δημητρόπουλος- Συνταγματικά δικαιώματα, ειδικό μέρος, Παραδόσεις Συνταγματικού δικαίου τόμος ΙΙΙ, ημ. Β', 2005
- Σταύρος Τσακυράκης- Θρησκεία κατά τέχνης, εκδόσεις Πόλις, 2005
- Καμίνης- «Σχόλιο στην απόφαση 17115/88», Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, εκδόσεις Σάκκουλα, 1989
- Αλιβιζάτος- Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός, Πόλις 2001
- Ράικος- Τα θεμελιώδη δικαιώματα, τεύχος Α' 1983
- Χρυσόγονος

Νομολογία

- Απόφαση 17115/88, Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών
- Απόφαση 5208/2000, Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών
- Απόφαση (αδημοσίευτη) 4532/2005, Εφετείο Αθηνών
- Πόρισμα Συνηγόρου του Πολίτη, www.synigoros.gr

Περιεχόμενα

	Σελ.
Πρόλογος.....	2
Κεφάλαιο Α': Τέχνη	
Έννοια της τέχνης.....	4
Συνταγματική προστασία της τέχνης.....	4
Περιεχόμενο της ελευθερίας της τέχνης.....	6
Φορείς του δικαιώματος.....	7
Περιορισμοί.....	8
Κεφάλαιο Β': Θρησκεία	
Έννοια.....	10
Θρησκευτική ελευθερία-συνταγματική κατοχύρωση.....	10
1. Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης.....	12
2. Ελευθερία άσκησης της θρησκείας.....	13
Φορείς του δικαιώματος.....	18
Διαστάσεις δικαιώματος-αποδέκτες.....	19
Περιορισμοί.....	20
Η θρησκευτική ελευθερία είναι απόλυτη ή σχετική;.....	23
Κεφάλαιο Γ'	
Σύγκρουση δικαιωμάτων.....	25
Κεφάλαιο Δ': Τέχνη και θρησκεία	
α. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	26
β. Υποθέσεις που απασχόλησαν τα ελληνικά δικαστήρια	
«Τελευταίος πειρασμός».....	27
«Μ ^ν ».....	29
«Έκθεση Outlook».....	31
«Τα κόμικς του Haderer».....	32
Επίλογος.....	33
Περίληψη.....	36
Βιβλιογραφία.....	37

